

Budkavlen

Tidskrift för etnologi och folkloristik
Åbo Akademi

(O)lyckans kulturella praktiker

Red. Sofia Wanström

Grundad av föreningen Brage
Årgång 102
2023

Ansvarig utgivare:

Lena Marander-Eklund

Redaktionsråd:

Sonja Hagelstam

Blanka Henriksson

Sonja Hukantaival

Niklas Huldén

Lena Marander-Eklund

Fredrik Nilsson

Ann-Helen Sund

Redaktör för detta nummer:

Sofia Wanström

Utländskt redaktionsråd / International Advisory Board:

Professor, Dr. Thomas A. DuBois, University of Wisconsin-Madison

Professor Tove Ingebjørg Fjell, Universitetet i Bergen

Professor, Dr. Silke Göttisch-Elten, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel

Professor Lars-Eric Jönsson, Lunds universitet

Professor Kristin Kuutma, University of Tartu

Docent Kirsti Salmi-Niklander, Helsingfors universitet

Layout: Sonja Hukantaival

Grafisk formgivning av pärmen: Tove Huldén

Omslagsbild: Love Locks in Graz, Quaritsch Photography 2018, unsplash.com

All post, även recension- och bytesexemplar, sänds under adress:

Budkavlen, Åbo Akademi

20500 Åbo, Finland

budkavlen@abo.fi

Utges med bidrag av Svenska Litteratursällskapet i Finland

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ISSN 2736-8246

Åbo 2023

Innehåll

	<i>SOFIA WANSTRÖM</i> (O)lyckans kulturella praktiker	1
	<i>KATARZYNA HERD</i> Mörka moln vid horisonten Berättelser om dålig stämning på svenska arbetsplatser	8
	<i>SIMON EKSTRÖM</i> Kanonerna på Vasa Om mediering och musealisering av ett tragiskt kulturarv	31
	<i>SVEN-ERIK KLINKMANN</i> Lyckans platser i gränsområdet mellan det imaginära och verkliga	63
	INSTALLATIONSFÖRELÄSNING Fredrik Nilsson När kalla nordiska gränser blir heta En reflektion kring nationsgränsens återkomst och kulturella komplexitet	90
	ANMÄLNINGAR <i>Professor Nils Eugen Storå 1933–2023</i>	101
	<i>Andreas Backa (1978–2022)</i>	105
	<i>Nils-Arvid Bringéus 1926–2023 som etnolog</i>	107
	<i>Professor Kurt Genrup 1944–2023</i>	115

RECENSIONER

Lena Marander-Eklund

Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet 118

Eva Norström

Erfarenheter av väntan och tidsförskjutningar bland flyktingar 121

Catarina Harjunen

Folkliga föreställningar på sydösterbottnisk dialekt 124

Malin Stengård

Ernst Manker, Nordiska museet och konstruktionen av ett samiskt kulturarv 127

Maria Ekqvist

Iskunskaper, möjligheter, risker och utmaningar 129

Andreas Häger

Kungar, sex och skandaler 131

Anders Gustavsson

Vädermärken i naturvetenskaplig och folklig belysning 134

SOFIA WANSTRÖM

(O)lyckans kulturella praktiker

Vad lycka är och hur man uppnår den är ett ämne som har sysselsatt olika typer av auktoriteter åtminstone sedan de tidiga grekiska filosoferna som Platon och Aristoteles (Nilsson 2012:13). Begreppet är luddigt och mångfacetterat, inte bara för att idéer och föreställningar om lycka varierar utan också för att det rent språkligt kan syfta på olika saker. Förenklat, från dess klassiska ursprung, kan man säga att begreppet oftast används för att beskriva antingen tur (*Fortuna*) eller en känsla av välbefinnande och framgång (*eudaimonia*) (ibid.:14–15; Klinkmann, detta nummer). De olika användningsområdena borde inte ses som åtskilda, utan snarare att de befinner sig på en glidande skala. Även om lyckan idag kanske främst förknippas med framgång och välbefinnande—och därmed något som individen själv har stor inverkan på—kan också föreställningar om tur och ödet påverka hur vi uppfattar och orienterar oss i vardagen.

I detta nummer av *Budkavlen* diskuteras (o)lyckans kulturella praktiker. Vad som bringar lycka—Gud, ödet, magi, eller ett tillfredsställande arbete, äktenskap och kärnfamilj—är bundet i tid och rum men fungerar alltså riktgivande för hur en person förväntas leva sitt liv, om än för att skapa lycka eller undvika olycka. Att lycka är det högsta målet för en persons liv är underförstått, och föreställningar kring lycka kan därför skapa både förväntningar och krav på

individer som manar dem att följa specifika utstakade spår (Ahmed 2010). Lycka framstår därmed som både ett personligt och ett kollektivt projekt, sällan något som ”är” utan något som kräver insats och ansträngning.

I de resterande delarna av denna inledning reflekteras det kort över lyckans framställning i folktron och historien, samt en mer samtida förståelse för lyckan som känsla. Avslutningsvis presenteras artiklarna i denna tidskrift och hur magiska tankar och lyckan som kollektivt projekt kan ge inblick i lyckan i samtiden, även på överraskande platser.

Lycka i historien och folktron

Historikern Anna Nilsson (2012) undersöker i sin avhandling lyckans framställning i skillingtryck åren 1750–1850. Nilsson noterar hur ett 1700-tals lyckobegrepp i luthersk tradition kopplades med omoral och världsliga begär (ibid.:219). Lyckan uppfattades därför som farlig, då den med sin bedrägliga karaktär kunde förföra och förslava den som inte gjorde motstånd. Människan förväntades stå emot detta begär och invänta evighetens lyckosalighet. Vid 1800-talets mitt började ett mer individualiserat lyckobegrepp ta form. Detta begrepp hade mer positiva konnotationer, kopplade till vällust och sällhet. Lyckan och sällheten förvandlas till nya moraliska mål, något att sträva efter, samtidigt som den börjar framställas som mer av en *känsla*.

Från att ha varit en fråga om yttre omständigheter, opåverkbara av den enskilde blev lyckan något känslomässigt och subjektivt. Den gjordes i förlängningen till en individuell angelägenhet, något för var och en att sträva efter, kämpa för och söka i sitt inre [...] Borta är den kollektiva och evighetsorienterande syn som karaktäriserade det gamla samhället. I dess ställe träder ett förvärldsligt och individualiserat lyckobegrepp där sökandet efter den sanna lyckan blir en fråga för den enskilde (Nilsson 2012:223).

Enligt Nilsson skedde det alltså ett skifte från att förstå lycka som något omoraliskt eller opåverkbart, till en mer individualiserad föreställning av lycka och lyckan som känsla.

Etnologen Nils-Arvid Bringéus (2004) påpekar att kopplingarna mellan lyckan och Guds försyn inte var lika stark inom folkkulturen som hos eliten. Tur och lycka sågs snarare som en självständig kraft, något som en tilldelas. Folkloristen och litteraturvetaren Ebbe Schön (2002:47) presenterar detta som tanken att var och en har sin lott i livet, och det är viktigt att vara nöjd med sin lott för att kunna bli lycklig.

Men man kunde ändå påverka lyckan, exempelvis med hjälp av magiska medel (Bringéus 2004). Folkloristen Per-Anders Östling (2002), presenterar i sin studie av svenska trolldomsprocesser under perioden 1597 och 1720 hur lyckan kunde stjälas eller förloras. Utgående från antropologen George Fosters teori om ”the limited good” noterar Östling att folklig tanketradition förstod lyckan som en begränsad kvantitet och att alla är tilldelade en specifik mängd lycka. Med hjälp av trolldom kunde folk dock stjäla andras lycka, eller så kunde den förloras till övernaturliga varelser. Den kunde också förloras om man ignorerade vissa tabun eller inte fullgjorde vissa ritualer (Östling 2002:90).

I sitt uppslagsboksliknande verk *Vardagsskrock* (2021) beskriver etnologen Fredrik Skott en mängd olika vardagliga föreställningar, av vilka många är kopplade till lycka och tur. I verket framhävs magins relation till föreställningar om tur och lycka, och Skott noterar hur magiska medel och ritualer kan förstås som ett sätt att försöka kontrollera det okontrollerbara (ibid.: 20). Även om beskrivningarna förankras i ett förflutet samhälle, framhävs det också hur vissa föreställningar lever och frodas också i nutiden—om endast som en så kallad ”halvtro”. Detta indikerar att även om lycka ofta presenteras som något man skapar själv, en känsla som en kan uppnå med hårt arbete och goda livsval, omges den ändå av en slags osäkerhet. Lyckan är skör och folk kan vara ovilliga att utmana ödet även om man inte ”på riktigt” tror att krossandet av en spegel verkligen skulle bringa otur.

Ett visst magiskt tänkande kring lyckan kan därför sägas bestå, även om den alltmer kopplas ihop med en känsla och framställs som ett livsmål. I likhet med den lutheranska traditionen som framställde lyckan som något farligt kan även ett mer samtida lyckobegrepp ses som ett sätt att styra folk och deras beteenden. I motsats till den lutheranska lyckan beskrivs dock aspekter som är kopplade till lyckan som något man bör vända sig emot, snarare än bort ifrån. Lyckan beskriver det goda livet, som vi förväntas följa.

Lycka som känsla

Lycka är fortfarande ett populärt tema för skribenter inom varierande genrer. Temat återfinns i exempelvis självhjälpsböcker och populärkultur, men även inom forskning. Internationella databasen för lyckostudier, World Database of Happiness, är exempelvis ett arkiv för forskningsupptäckter om lycka. Det beskrivs som ett ”upptäcktsarkiv” (”findings archive”) och inkluderar forskning om hur lyckliga folk är; vad som gör folk lyckliga; och vilka effekter som lycka har. Databasen presenterar en enkel definition av lycka som ”the subjective enjoyment of one’s life as a whole”, vilken understryker att lycka bör ses som något subjektivt, samtidigt som den fastställer lyckan som en *känsla* snarare än en övermäktig kraft.

Lyckans subjektiva element skapar problem för globala undersökningar som the World Happiness Report, som går ut på att be folk i 156 länder att poängsätta sina liv på en skala från 0 till 10, där 0 hänvisar till det sämsta möjliga och 10 det bästa möjliga livet (De Paola m. fl. 2021). Denna typ av undersökningar tar inte i beaktande variationer mellan vad som ses som bra/dåligt, och tar dessutom för givet att en uppfattning om livet som bra eller dåligt är korrelerar med individens lycka. Folk kan ha olika uppfattningar om vad som gör ett gott liv och det finns inte nödvändigtvis en motsättning mellan att ha ett gott liv och att samtidigt vara olycklig (ibid.).

Filosofen Sara Ahmed (2010) frågar sin vana trogen inte vad lycka *är*, utan i stället vad den *gör*. Hon noterar att lycka är förknippat med en viss typ av ”varande”, med vissa specifika kroppar och livsval, och

dessa föreställningar skapar normer och ideal för hur vi ska leva (2010:7). Föreställningar om lycka innebär därmed att människor orienterar sig mot eller bort ifrån olika objekt och skapar förväntade livslinjer. Att avvika från den ideala livslinjen utmanar dock inte bara individens egen lycka utan även den gemensamma lyckan i samhället. Orientering mot fel objekt kan anses destruktivt och farligt också för andra personer, eftersom det utmanar kollektiva värderingar och den uppfattade gemenskapen.

Det finns således en moralaspekt av lyckan, som avgör vilka objekt som är menade att göra oss lyckliga och omvänt vilka objekt som inte kan göra oss lyckliga, inte ”på riktigt”. Exempelvis kan droger frambringa känslor av lycka, men denna lycka framställs ofta som en falsk lycka och texter om droger fokuserar i huvudsak på dem som olyckliga objekt (Eleonoradotter 2021:311). En orientering mot droger riktar personen mot olycka, medan en orientering mot kärnfamiljen och äktenskapet riktar folk mot lycka.

Sammantaget kan man konstatera att ”ett bra liv” och lycka genomströmmas av normativa uppfattningar som styr in människor i utstakade banor. I jämförelse med den gudsfruktan som den lutheranska föreställningen om lycka hotade med, är det i stället dess motsats, olyckan, som utgör det överhängande straffet för att misslyckas följa dessa normer och ideal.

Föreställningar, samhörighet och magi

I detta nummer förstås lyckan främst som en känsla, och skribenterna undersöker hur lyckan framställs, produceras, konsumeras och upprätthålls i vitt skilda situationer. Sammanbindande för artiklarna är också att skribenterna identifierar ett magiskt element. Lyckan kan framställs som något idealiserat och imaginärt, eller så kan det dras paralleller till magiska avvärjningar för att skydda sig mot olyckan.

I sitt bidrag framhäver etnologen Katarzyna Herd att människor förväntas vara lyckliga på arbetsplatsen eller lyckliga med sitt

arbete, fastän arbetsplatsen också är en plats där konflikter kan uppstå. Lyckan på arbetsplatsen beskrivs av Herd som en känsla av tillfredsställelse, en uppfattning av att vara nyttig eller uppskattad och umgås med folk man trivs med. Denna känsla är ändå skör, och Herd undersöker hur anställda på svenska arbetsplatser undviker så kallad ”dålig stämning”, med andra ord, försöker bevara en uppfattad ”lycka” på arbetsplatsen. Dålig stämning beskrivs som någonting som stör, något som gör en uppmärksam på omgivningen, andra personer, och olikheter. Det vill säga, dålig stämning signalerar problem. På liknande sätt som man i folkkulturen kunde värja sig emot dålig tur som personer kunnat kasta över en på magisk väg, visar Herd också hur folk genom tal på arbetsplatsen försöker värja sig mot den dåliga—den olyckliga—stämningen.

Etnologen Simon Ekström presenterar hur föremål på museer har förmågan att känslomässigt beröra, eftersom objekt ur historien är starkt förknippad med mänsklig erfarenhet. Ekström framhäver hur museumskanoner blivit förknippade med nationens egna minnen, och därmed förvandlats till attraktiva kulturarvsföremål. Ur artikeln framgår det att föremål som kunde anses vara olyckliga—då dess syfte är att döda—kan omvandlas till föremål som snarare kan tolkas som att bringa lycka—skapa sammanhållning, glädje, och underhållning. Vad som tolkas som lyckliga och olyckliga objekt visar sig därmed kunna omvandlas beroende på tid och rum, framställning och vem som betraktar föremålet. Ekström noterar därmed hur döden kan *läggas in i* eller *tas ut ur* kanonerna, beroende på hur de är menade att beröra museibesökarna.

Folkloristen Sven-Erik Klinkmann diskuterar i sin artikel hur föreställningar om lycka och lyckans platser är (re)presenterade och kulturellt konstruerade i exempelvis tango, schlager, tv-program och opera. Klinkmann understryker den mytiska aspekten i föreställningar om lyckan och dess platser, dvs. gränslandet mellan det imaginära och det verkliga. Klinkmann menar att myt, minnande och idealisering har stor betydelse som kulturella dynamiker i konstruktionen av ”lyckans platser”, men varje gång en sådan plats aktualiseras via en kulturell artefakt som exempelvis en popu-

lär sång, så ställs frågan om kulturell resonans på nytt i det givna sammanhanget.

Litteratur

- Ahmed, Sara 2010. *The Promise of Happiness*. Durham: Duke University Press.
- Bringéus, Nils-Arvid 2004. *Lyckan kommer, lyckan går: tankar, ord och föreställningar om lyckan*. Stockholm: Atlantis.
- De Paola, Jennifer, Wagner, Wolfgang, Pirttilä-Backman, Anna-Maija & Lehtonen, Josetta 2021. "Two Sides of the Same Coin or Two Different Currencies? Representations of Happiness and Unhappiness Among Finnish Women." *Integrative Physiological and Behavioral Science*, årg. 55, nr. 2, s. 329–353. <https://doi.org/10.1007/s12124-020-09579-4>.
- Eleonorasdötter, Emma 2021. *"Det hade ju aldrig hänt annars": Om kvinnor, klass och droger*. Lund: MediaTryck Lund.
- Nilsson, Anna 2012. *Lyckans betydelse: sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck: 1750–1850*. Höör: Agerings bokförlag.
- Schön, Ebbe 2002. *Folketro om ödet och lyckan*. Stockholm: Natur och kultur.
- Skott, Fredrik 2021. *Vardagsskrock: från abrakadabra till önskebrunn*. Malmö: Polaris Fakta.
- Östling, Per-Anders 2002. *Blåkulla, magi och trolldomsprocesser: en folkloristisk studie av folkliga trosföreställningar och trolldomsprocesserna inom Svea Hovrätts jurisdiktion 1597–1720*. Uppsala: Etnolore 25.

KATARZYNA HERD

Mörka moln vid horisonten

Berättelser om dålig stämning på svenska arbetsplatser

Inledning

Arbetsplatsen har blivit en plats där vi, som arbetstagare, eventuellt ska hitta/känna lycka¹. Det är inte ovanligt att barn får frågor som: ”vem vill du bli när du blir stor?” eller ”vad vill du göra?”. Man förväntas jobba med någonting givande, intressant och spännande. Man ska kunna hitta lycka, kanske till och med livets mening i sitt arbete. Vi förväntas kunna säga ”jag älskar mitt jobb”. I dagens neoliberala samhälle spenderar vi långa dagar på jobbet och mycket av ”lyckan” i livet ligger för individen i att kunna säga att ens arbete är bra. Vi spenderar dessutom en stor del av vår vakna tid på arbetsplatsen. Samtidigt kan det vara svårt att hantera olika personer/personligheter bland ens kollegor, något som riskerar att skapa olika, ibland besvärliga, situationer.

Denna artikel behandlar dålig stämning på svenska arbetsplatser genom en analys av berättelser om upplevelser av svåra jobbrelaterade situationer. Informanterna som deltog i föreliggande studie fick själva beskriva och definiera vad de ville beteckna som dålig

stämning. Detta genom svar på en frågelista som skickades ut via Lunds Folklivsarkiv.

Artikeln är en del av ett projekt som behandlar hur folk berättar om situationer där det uppstår dålig stämning på arbetsplatser i Sverige. Projektet finansieras av *Forte Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd* och är grundat i etnografiskt material i form av intervjuer och frågelistsvar. Det är två forskare involverade i projektet, Katarzyna Herd och Jakob Löfgren.

Vad är då dålig stämning? Man skulle säga att det är motsatsen till en lycklig arbetsplats, helt eller delvis. En av våra informanter svarade på frågan vad dålig stämning är på följande sätt: ”Det känns i luften innan du är inne i rummet. En osund atmosfär som saknar en tillåtande nyfikenhet på varandra” (svar 767, man, född 1985, Helsingborg). Det tycks vara någonting som stör, någonting som gör att man blir uppmärksam på omgivningen, andra personer, olikheter. Det signalerar problem. Lycka är inte heller lätt att definiera. Etnologen Nils-Arvid Bringéus skriver att ”Lyckan kan man inte fånga, inte ta på, knappast ens beskriva. Den speglas i tankar, ord, bilder och föreställningar. En undersökning av detta slag blir alltså med nödvändighet diskursiv. Men diskurserna är inbäddade i konkreta sammanhang som det gäller att uppspåra” (Bringéus 2004:9). Sara Ahmed skriver att ordet ”happiness” på engelska brukade betyda att man hade tur, i stället för den mer moderna förståelsen att det är ett slags belöning för hårt arbete, som tenderar dominera lyckodiskurser idag (Ahmed 2010:22).

År 2021 publicerade förlaget Routledge *The Routledge Companion to Happiness at Work*. Olika författare presenterar i boken olika perspektiv på arbetslyckan och dess motsats, men tycks överens om att arbetslycka är en viktig del i att främja produktivitet i arbetet. Många företag har försökt bygga lyckliga arbetsplatser som är inkluderande, bjuder på öppenhet och låter personer vara sig själva. Man installerar kaffeapparater och vill se en jämnt fördelad arbetsbörda. Det finns en mängd andra studier som länkar samman lycka i arbetslivet med produktivitet och bättre produktions-siffror (t.ex. Strydom och van Eeden 2013; Vela, Mercader, Herrera

and Corrales 2021; van den Bosch och Taris 2014; Kelloway 2005). Lyckan beskrivs också i termer av ”psykologiskt kapital” (Basinska och Rozkwitalska 2022). Lycka verkar kunna mätas och visas i siffror och diagram. Andra forskare beskriver faktorer som gör arbetsstagare lyckligare. Några av faktorerna överraskar inte särskilt mycket – man vill som medarbetare att ens arbete är meningsfullt, att ens kompetens värderas av kollegor och ledningen, att man känner sig som en del av gruppen (van den Bosch och Taris 2014; Salanova och Llorens 2014; Maier och Brunstein 2001; Boddy 2021). Med hjälp av etnografiskt material, som i föreliggande studie, kan man peka på lyckans och olyckans relationella karaktär och hur den i vardagen för många handlar om en process: att skapa balans mellan lycka och olycka på arbetsplatsen.

I en SCB-undersökning från 2020 uppger 89% av tillfrågade svenskar att de är nöjda med sitt jobb, men det finns skillnader mellan kön, ålder, utbildning och etnisk bakgrund (www.scb.se 2021). Samma år kom europeisk statistik som visar att svenskarna är mindre lyckliga på jobbet än andra européer (chef.se 2021). Siffrorna kom under Covid-19-pandemin, med de speciella omständigheter som gällde då, när det gäller jobbförhållanden, men även före pandemin hade den svenska jobbluckan stadigt minskat från 1990-talet och framåt (www.scb.se 2019). En Sifo-undersökning som publicerades 2022 visar att 65% anställda och 72% egenföretagare är nöjda med sitt jobb (via.tt.se 2022). Statistiken varierar, men majoriteten av den svenska befolkningen verkar trivas på jobbet.

Lyckan på jobbet kan uttryckas i tillfredsställelse, känslan av att man gör något nyttigt eller uppskattat, eller i glädjen att umgås på en plats där man trivs (Nguyen 2021). Men en arbetsplats kan bjuda på missförstånd, konflikter, sura miner, tårar och skrik. Det finns många rapporter om hur ett flertal arbetstagare inte upplever ”lycka” på jobbet (Boddy 2021:315). I Sverige talar man ofta om ”dålig stämning” på arbetsplatser. I denna artikel undersöks hur informanterna försöker att undvika dålig stämning och bevara ”lyckan” – lugn och ro – i en kontext av svenskt arbetsliv. Den dåliga stämningen analyseras med hjälp av teorier om lycka och känslor.

I sin bok *The Promise of Happiness*, skriver Sara Ahmed om kopplingar lycka har till hur vi berättar om lycka och olycka. Hon är kritisk mot vad hon kallar för ”den nya vetenskapen” som förenklar känslor men samtidigt organiserar dem i en fin och begriplig modell. Enligt Ahmed bygger mycket av beskrivningar av lycka på modellen om att känslor är transparenta. Beskrivningar av lycka tar ofta också fasta på att den kan utgöra en grund för moraliskt liv. Om något är bra mår vi bra. Om något är dåligt mår vi dåligt. Ahmed kopplar samman forskningen om lycka med en specifik modell av subjektivitet, där man vet hur man känner, och där distinktionen mellan bra och dålig känsla är säker, och utgör grunden för såväl subjektivt som socialt välbefinnande. Men det är inte alltid lätt att hitta lyckan, och ibland blir det lättare att identifiera sig som lycklig när man går genom en kris (Ahmed 2010:6–7).

Som Ahmed påpekar så finns det en allmän uppfattning om att man ska vara lycklig. Det ses ofta som normalt att man ska uppnå lycka, även om kriser kan förekomma. När man ser på litteratur om arbetsplatser så syns det att känslor på en arbetsplats ska reflektera huruvida jobbet är bra eller dåligt. Ett bra jobb och en bra jobbsituation genererar positiva känslor, och då blir jobbet något som genererar lycka. Man ska vara glad på jobbet. Det finns självklart lokala variationer när det gäller hur vi ser på jobb. I den här artikeln presenteras det röster från olika svenska arbetsplatser, från ett land som brukar anses vara ett av de lyckligaste i världen, om än inte i topp (Wellness Index 2023²). I strävan efter en lycklig eller positiv arbetsplats/-miljö, framträder även små och stora problem, störningsmoment som gör oss lite mindre lyckliga. På jobbet, där ofta många olika sorters personligheter måste samarbeta, spendera mycket tid tillsammans, och konstant förhandla, är lyckan ibland svår att hålla på en jämn nivå.

Materialet

I vår studie om stämning på arbetsplatser låg fokus på vad vi kan kalla för ”inte så lyckliga händelser och situationer”. Dålig stäm-

ning (en känsla av att någonting inte stämmer och att inte alla är överens) är ett vanligt uttryck i Sverige som ofta förekommer när det överlag talas om och på arbetsplatser. Frågor vi ställde till informanter i projektet var 1) vad är dålig stämning? 2) har du upplevt dålig stämning? och 3) har du orsakat dålig stämning? Vårt syfte var att samla berättelser hur man definierar och uttrycker sig om situationer som genererar dålig stämning och hur man positionerar sig själv och andra med hjälp av begreppet dålig stämning. Dålig stämning är inte lätt att beskriva, men alla informanter visste om det, upplevde det och kunde ge exempel. På grund av Covid-19 pandemin var det inte lätt att intervjua folk och redan genomförda intervjuer kompletterades med en frågelista som gav 57 svar.

I den här artikeln används bara svar från frågelistan. Frågelistan skickades ut med hjälp av Folklivsarkivet vid Lunds universitet under 2021–2022. Metoden är väl känd och använd av etnologer och folklorister, med en kritisk och reflexiv litteratur kring sig (e.g. Hagström och Marander-Eklund 2005; Fredriksson 2020; Herd 2021). Listan publicerades online genom arkivets kanaler, men skickades också (i digital form) till olika myndigheter och företag. Svaren i frågelistan var ofta långa och informationsrika, med täta beskrivningar av olika händelser. En del svar kom på engelska från personer som migrerat till Sverige i syfte att arbeta, men majoriteten av informanterna var svenskfödda, och jobbade på något slags kontor. Fler svar kom från kvinnor än män. Det sistnämnda är ett ofta förekommande problem i att samla svar genom frågelistor (Löfgren 2020).

Vi har under arbetets gång stundtals befunnit oss i vad som liknar diskussioner om folktro – att prata om dålig stämning skulle på något vis trollo fram dålig stämning. Etnologen Alf Arvidsson påpekade att kollektiv folktro var på väg att försvinna i arbetslivet, till exempel på grund av avdramatisering av uppgifter (Arvidsson 1986: 72), men även i moderna yrken finns det ”magiska element” som hjälper att klara vardagen. Folktro, som Arvidsson beskriver det, är ett hjälpmedel för människorna att behärska sin verklighet

och att bearbeta komplicerade frågor (Arvidsson 1986:71). Att berätta om dålig stämning kan ses som sådan process.

Även om projektet inte innehåller känsliga uppgifter ur ett lagligt perspektiv (i bemärkelsen att studien etikprövats och konstaterats inte ha några känsliga personuppgifter) har vi varit medvetna om diskrepanser och svårigheter i att öppet prata om dålig stämning. Detta beror dels på att de flesta inte vill prata dåligt om sin arbetsplats, dels att man inte vill riskera den goda stämning som man hade just då. Pandemin innebar också stora svårigheter att nå specifika arbetsgrupper. Därför valde vi att hålla kategorin av arbetsplats öppen och låta personer uttala sig om dålig stämning oavsett arbetsplats. Våra informanter kunde välja att inte lämna några personliga detaljer. Annars frågade vi bara om ålder, var man var född och yrke. De flesta informanterna inkluderade de uppgifterna³. Exempel på arbetsplatser som anges i informanternas svar är digital konsult, kommunal tjänsteperson, teamleader, assistent, forskare, administratör, verksamhetsutvecklare, journalist, HR-personal och förskolelärare. Ibland har någon svarat att hen jobbar ”på kontor” eller på flera olika platser. Man kan konstatera att de som svarade primärt inte var kroppsarbetare, utan jobbar på en arbetsplats som kan betecknas som kontor.

Jag har närmat mig informanternas berättelser genom närläsning (Pöysä 2015). Närläsning är en intuitiv metod, där en dialog formas mellan forskare och text, genom repeterad omläsning av text. Denna repeterade omläsning låter forskare utveckla en djup förståelse för textens funktion och betydelse. I detta fall har närläsningen resulterat i en förståelse för hur lycka navigeras genom berättelser av dålig stämning. Närläsningmetoden är en grundläggande analysmetod inom etnologi och folkloristik (Pöysä 2015).

Teoretisk utgångspunkt

Från etnologins och folkloristikens sida har bland andra Ebbe Schön (2002) och Nils-Arvid Bringéus (2004) skrivit om föreställningar om lycka i en historisk kontext. De presenterar element

från folketro som var kopplade till lycka eller olycka i livet. I den här artikeln kopplar jag ihop berättelser om dålig stämning på en arbetsplats med olika teoretiska utgångspunkter om lycka (eng. happiness). Två moderna förgrundsgestalter inom affekt- och känsloteorins område är Sara Ahmed och Margaret Wetherell. Redan här börjar frågor att tona fram: handlar det om affekt eller känsla när man talar om dålig stämning? Finns affekterna/känslorna i personer eller existerar de i en cirkulation mellan de närvarande? Den gamla distinktionen mellan affekt och känsla har kritiserats (jfr Scheer 2012; Pétursson 2020:54–58). Det är också viktigt att komma ihåg att materialet i föreliggande studie består av berättelser om känslor. Informanterna som presenteras här använder sig av olika händelser, materiella objekt och diskussioner som exempel på dålig stämning i sina berättelser.

Ahmed och Wetherell, har inte samma syn på känslor och känslouttryck. Viktigaste skillnaden är att Ahmed inte nämnvärt diskuterar skillnaden mellan affekt och känsla (Wetherell 2012:9; 2015). Wetherell fokuserar på vad hon kallar för ”affective meaning-making” (Wetherell 2012:2) och diskursiva element som belyser hur praktiken går till. Hon analyserar relationen mellan diskurs och affekt (Wetherell 2012:2). Enligt Wetherell är hur man talar om känslor kärnan i hur man uttrycker och tolkar dem. Hon menar att ”we need an approach to discourse which is eclectic and which stresses the relational, dialogic and distributed aspects of meaning-making” (Wetherell 2012:4). Man talar fram sina olika känslor och gör dem påtagliga. Detta är särskilt relevant för studiet av dålig stämning. Folk berättar om jobbiga situationer och använder diskursiva element för att göra situationerna begripliga. Man kan förstå elementen som diskurser om affekt som definierar dålig stämning. Lingvisten Heiko Motschenbacher påpekar att affekt är en diskursiv formation och kan därför spåras i både lingvistiska och icke-språkliga utsagor. Han ser också affekt som tydligt knuten till kollektiva erfarenheter (Motschenbacher 2020:171). Att berätta om dålig stämning är en affektiv praktik som sprider sig genom användandet av diskurser.

För att analysera hur man uttrycker dålig stämning på arbetsplatser kommer jag också att använda mig av etnologens Jeanne Favret-Saadass bok *Deadly Words* som handlar om häxkonst i en fransk region under sent 1970-tal. Saadass studie fångar problemet med att tala om (väldigt) svåra saker som ingen vanligtvis vill tala om, något som är återkommande i informantsvaren gällande dålig stämning. Ord har plötsligt mycket mer makt än vad vi vanligtvis tänker på i vardagen. Favret-Saada skriver: ”In short, there is no neutral position with spoken words: in witchcraft, words wage war” (Favret-Saada 1980:10). Ord kan attackera, beskydda, eller skicka tillbaka olycka och skada till häxan (Ibid). Spänningen kring lycka eller olycka på en arbetsplats kan tyckas stå långt ifrån magiska konflikter i det moderna franska samhället, men strukturerna i uttalanden kring dålig stämning påminner om hur man beskyddar sig från farliga trollformler. Favret-Saada introducerar kategorier som *witch* (häxan) och *unwitcher* (avförtrollare/kontramagiker) – den person som skadar och den som kastar trollformeln tillbaka på häxan för att hjälpa offret att bli av med den magiska skadan. Informanterna i vårt projekt talar konstant om ord, uttryck och uttalanden som skadar, går över gränsen, som inte hörs. När orden, uttrycken eller uttalandena är publika skadar det alla inblandade och måste raderas på något sätt.

En annan likhet med Favret-Saadass forskning och vår är hur informanterna kommunicerar med en forskare; Favret-Saada formulerar det så här: ”For when a bewitched person talks to an ethnographer, who is supposed to hold on? Only to the official theories on misfortune, he starts to talk about himself in just the same way as he would to the doctor, the teacher and the ethnographer” (Favret-Saada 1980:15). Under projektets gång var det inte lätt att samla material. Folk ville inte tala om dålig stämning, även om de hade erfarenheter av den. Det var inte sällan man som informant tycktes ha en känsla av att inte vilja framkalla eller göra den mer synlig genom att tala om den. De som intervjuades kunde ofta säga att ”till slut kunde man prata om det”. Vårt fältarbete visade sig bli till ett slags arbetsplatsterapi för de flesta informanterna.

Lyckliga arbetsplatser

En klassisk studie om svenska arbetsplatser är etnologens Birgitta Conradsons avhandling *Kontorsfolket. Etnologiska Bilder av Livet på Kontoret* från 1988. I studien som är baserad på arkivmaterial, följer Conradson folk som jobbade på kontor och visar på hur kontorsmiljön ändrade sig med tiden. Conradsons syfte var ”att kartlägga det sociala och kulturella livet på kontor” för att göra en studie om borgerlig kultur. Men, som hon påpekar, ”I realiteten har dock kontoret samtidigt visat sig vara en mötesplats för både medelklass och en uppåtsträvande arbetarklass” (Conradson 1988:13). Conradson ser kontoret som en plats där olika grupper kunde träffas och påverka varandra. Det gäller även över genusgränserna, någonting som Conradson diskuterar ingående. En annan intressant aspekt som dyker upp i Conradsons avhandling är de negativa konnotationer till kontorsarbete som existerade i början av 1900-talet:

Äldre skönlitterära författare som gestaltat kontorsarbete har i regel skildrat det i negativa ordalag (...). Dessa kritiska omdömen har avgivits av personer som själva prövat på något form av kontorsarbete, men lämnat det för att bli författare eller journalister. *De anpassade sig aldrig*. De kan även ses som typiska exponenter för ”hantverksnostalgi”. Kontorsarbetet fick symbolisera maskinkulturens och arbetsdelningens utanförskapande effekter (Conradson 1988:80).

Nils-Arvid Bringéus har i sin bok om föreställningar om lyckan beskrivit att lycka associerades med kreativt arbete och att det inte var jobbet i sig som var källan till lycka:

Att känna lycka under arbetsdagarna är måhända främst förunnat den egne företagare, forskaren och andra med kreativt arbete. Vid löpande bandet kan lyckan kanske upplevas bara under raster tillsammans med arbetskamraterna. Om arbetet påminns man inte heller i hemmet. (...) Arbete är lycka kanske först sedan man blivit arbetslös (Bringéus 2004:147).

Att kunna vara kreativ, utveckla sig och visa sin talang påpekas även idag vara en viktig del av lyckan på arbetsplatser (Nguyen 2021; Linzbach och Suojanen 2021; Basinska och Rozkwitalska 2022). Som redan har påpekats, spenderar vi mycket tid på arbetet och umgås med olika personer, med olika åsikter och förväntningar. Man kan konstatera att vi har lite kontroll över hur andra agerar och hur diskussioner, debatter och möten i vardagen utvecklas. Å andra sidan förväntar man sig lugn och ro och bra stämning på jobbet. Som Thuc-Duan Nguyen påpekar: idag förväntar sig människor att arbete ska ge deras liv mening, fantastiska upplevelser och utmaningar. Lycka på jobbet är nära relaterad till lycka i livet. Begreppet ”arbetsglädje” kan ses som trevligt arbete, bra arbete eller meningsfullt arbete (Nguyen 2021:52).

Informanterna som svarade på frågelistan beskrev ofta en situation där det var svårt att ha balans mellan att kunna säga vad man tycker och att säga för mycket, eller ingenting alls. Även om forskningen betonar att det hjälper med ”lycko-känslan” när man på arbetsplatsen kan vara sig själv och uttrycka sig fritt, så ser det annorlunda ut i frågelistmaterialet. Ett exempel är att det ofta förekommer en känsla av obehag när olika åsikter konfronteras öppet. En informant svarade:

Om jag ska titta på mina egna exempel så verkar mötessituationer framstå som särskilt benägna att vara utlösande för dålig stämning. Jag tänker då på att olika personer kan ha vitt skilda åsikter i olika frågor, och beroende på hur starkt de känner inför dessa, samt kanske i kombination med stress eller andra faktorer, kanske reagerar särskilt starkt i den typen av situation. Jag kan också föreställa mig att till exempel delade personalutrymme kan ge upphov till dålig stämning, om olika medarbetare/grupper av medarbetare har olika inställning till rådande förhållningsregler för dessa utrymmen, till exempel vad gäller disk och städning (svar 9, kvinna, född 1990)

Möten med andra kan avslöja skillnader och visa att man inte kan komma överens. Vår informant beskrev vanliga situationer som kunde bli jobbiga om man var tvungen att diskutera eller argumen-

tera för mycket. Dålig stämning tycks uppstå när balansen saknas mellan vad och hur man kan säga och när man ska hålla tyst. Även om man som arbetstagare jobbar med samma uppdrag betyder inte det att man kommer överens om varenda fråga. Att upprätthålla en känsla av en balanserad och trevlig arbetsplats kräver ganska mycket energi.

Många av informanterna anser att dålig stämning är kopplad till situationer där parterna inte kommer överens, eller att någon säger för mycket eller för lite. Margaret Wetherell menar att affekt stundtals ses som någonting nästan automatiskt och ofrivilligt, en reaktion som kroppen styr, till skillnad från diskursiva element som uppfattas vara mer noga övervägda och planerade (Wetherell 2012:3). Affektiva praktiker blir synliga när ens sätt att prata på stör. Vitt skilda åsikter skapar dålig stämning, även om det i praktiken är otänkbart att många olika personer skulle tänka på samma sätt om ett visst skeende. Från frågelistan kommer ytterligare ett exempel:

Ibland har jag missbedömt arbetsplatsens kultur och skämtat på ett sätt som inte passar in. Ibland har jag varit för tydlig med att jag uppfattar arbetsuppgiften som onödig eller tramsig och då har överordnad kränkts (svar 60, kvinna, född 1974, Norrtälje).

Kvinnan påpekar att tolka atmosfären eller situationen, att kunna tolka vad som passar eller inte passar, är viktigt för att kunna undvika dålig stämning. Denna tolkningsförmåga visar på relationella element i det diskursiva när det gäller affekt och ”meaning-making” (Wetherell 2012). I det här citatet berättas det om att det känns som att man ska hålla tyst och kunna filtrera sina åsikter. ”Affektiv praktik” (Wetherell 2012) innefattar att affekt inte bara är en biologisk reaktion, utan också någonting som är relationellt och kopplat till kroppar och diskurser. Kvinnan från Norrtälje verkar vara medveten om hur hennes beteende kan uppfattas och vilka reaktioner som kan förekomma. Även om de affektiva praktikerna som beskrivs kommer i efterhand, så verkar Norrtäljekvinnan se sitt beteende som ett test för omgivningen, ett test på hur mycket hon skulle kunna uttrycka sig, och på vilket sätt. I citatet ovan ”praktiserar” kvinnan känslor genom att uttrycka sig, för att positionera sig och

sina åsikter. Hon bedömer att hennes uttryck kan uppfattas som konfrontation, eller att det väcker upp konfrontation, något som bör undvikas.

Bland etnologer har man också försökt att lista ut vilka specifika element som skulle beskriva till exempel svenskhet. En sådan bok är Åke Dauns *Svensk Mentalitet* (1998). Boken är skriven i en kontext av att EU:s expansion var på gång och mobiliteten mellan medlemsstaterna ökade. Daun skriver om svenskarnas självbild: "Deras nationella självstereotypi är den av ett rofyllt folk som ogillar bråk och alltså föredrar lugn, som vidare karakteriseras av renlighet, tystlåtenhet, arbetsamhet och modernitet" (Daun 1998:37). Han påpekar också att "rädsla för att yttra sig i en grupp av människor är mycket vanligt" (Daun 1998:47). Mycket har hänt i Sverige sedan 1990-talet, men om man ser på frågelistssvaren i vår studie så föredrar informanterna tystnad framför en öppen konflikt. Konsten att komma överens och inte bråka står fortfarande högt på listan när det gäller att skapa en bra och lycklig arbetsplats. En annan informant gav en kort lista på situationer som ofta slutade med dålig stämning:

1. En kollega brusade upp och talade ganska aggressivt om för en annan att han hade en annan åsikt. Det var inte påkallat o kom plötsligt. Folk vred på sig och började försöka prata om nåt annat. Det liksom ignorerades, sen var det lite stelt i arga personens sällskap ett tag, men det la sig.
2. Beslut om ny rutin i arbetsgruppen och en kollega inte följer dem. Många stör sig. Det tisslas, det blir som grupperingar. Det kanske låg annat under den händelsen och den kanske byggdes på av andra. Till slut kändes det som en grupp där alla titta snett på varann.
3. Ny gruppchef som inte lyssnar in gruppen och stället på ett nedlåtande sätt ifrågasätter vad medarbetarna gjort tidigare. En grupp som verkligen var "på gång" och (som jag tror) låg helt rätt i den utveckling som efterfrågats högre upp. Gruppens humör sjönk, det blev mer o mer tid som gick åt till "gnäll" ("vad har

hon sagt nu då”, ”varför si? Varför så?”) (svar 134, kvinna, född 1973, Åhus).

Vad informanten här berättar är att dålig stämning uppkommer i situationer där någon eller någonting inte passar in. Ofta pratar informanterna om att ”gå över gränsen” på ett eller annat sätt. I sin bok om lyckan i det preindustriella samhället skriver Ebbe Schön: ”Lyckan var oftast individuell och ständigt hotad, och den måste försvaras med lämpliga magiska åtgärder” (Schön 2002:15). Om vi ser till svaren i frågelistan är också den arbetsplatslycka som vi gärna vill ha idag hotad från flera håll, och måste försvaras. Sara Ahmed konstaterar att det finns en tanke om att lyckan beror på andra personer och att den på så sätt har/får en riktning:

Statement on the conditionality of happiness – how one person’s happiness is made conditional upon another’s – ensure that happiness is directive: happiness becomes what is given by being given as a shared orientation toward what is good (Ahmed 2010:56).

Lyckan fungerar om ingen trampar på en, samtidigt som man själv inte heller ska bidra till negativitet gentemot andra. De svenska arbetsplatserna som informanterna har berättat om illustrerar också ett sådant kontrakt. Kvinnan som gav exemplet ovan förklarade också att hon ”missbedömde” en situation eller arbetskultur och uttryckte någonting som inte borde sägas där och då. För att undvika sådana situationer med dålig stämning upplever hon att man måste navigera skickligt, med ett slags försvarsteknik. Men faran tycks lura runt hörnet och hon berättar det som om hon förväntar sig att bli missförstådd eller missbedömd.

Försiktigheten med ord, uttalanden och tankar om vem som ska höra vad och så vidare, rimmar förvånansvärt väl med Favret-Saadas beskrivning om hur häxkonst kan utövas. Neutral kunskap existerar inte, man kan vara den som utövar makten, beskyddar eller blir ett offer för en trollformel (Favret-Saada 1980:11). Dålig stämning påminner om ett tabu (Schön 2002:23). Men här är tabut inte stabilt, det är inte ett föremål, specifika uttryck eller diskursiva element som man ska undvika (och vet om att man ska undvika). Det

man försöker undvika är i stället den efterföljande konflikten, men en sådan kan ta sig många uttryck. Detta ospecifika tabu är kanske bäst uttryckt av en informant i studien som skriver: ”På svenska arbetsplatser uppstår dålig stämning varhelst förment normbrytande beteenden gör sig påkallade. En vegan i byggbaracken orsakar lika dålig stämning som en köttätare i matsalen på socialkontoret” (svar 42, man, född 1980, Uppsala).

Normbrytande beteenden har ofta setts som farliga för ett samhälle. I materialet visar det sig att rutiner och ritualer gällande lyckan på en arbetsplats är strikta, och komplexa. Som individer på en arbetsplats vill vi gärna se oss som öppna, intresserade individer som accepterar andra och omfamnar olikheter och mångfald. Men kollektivet är mer komplicerat och mer känsligt än så. Det finns uppenbart flera klaver man kan trampa i när det gäller flera individer. Ebbe Schön skrev om tabun: ”Stor betydelse har olika *tabuföreställningar*. Den som trotsar rådande tabun utsätter sig själv och kanske även omgivningen för fara. I de flesta fall rör det sig om så gamla föreställningar att det i dag är omöjligt att spåra deras ursprung” (Schön 2002:23).

Min lycka eller din lycka

Ett talande exempel på hur dålig stämning kan uppstå och förstöra en lycklig arbetsplats kommer i fråga från en man som beskriver hur en kollega hade upplevt mycket stress på jobbet:

En av mina kollegor hade varit väldigt stressad under en längre period, varpå en annan kollega blev irriterad på den stressade kollegan och sa att den stressade kollegan har uppvisat dålig attityd en längre tid och rentav vart otrevlig. Detta spred ingen bra stämning (svar 201, man, född 1990, Degerfors).

Det kan finnas en press på en att vara lycklig. Det finns en föreställning om att man kan hitta sin lycka genom jobbet och att man ska känna sig hemma där. Men föreställningarna kan vara svåra att realisera och producerar stress och oro i stället för arbetsgläd-

je (Nguyen 2021:58). I citatet ovan, från mannen från Degerfors, kommer orosmolnen från andra människor. Den kollega som var orolig och stressad blir källan till det mindre lyckliga tillstånd som informanten uttrycker, och så byggs dålig stämning upp. Kan man alltså inte visa att man är olycklig offentligt på arbetsplatsen? Som Ahmed skriver, känslor är inte ”inne” eller ”utanför”, men de definierar konturer av olika världar som är bebodda av olika gestalter (Ahmed 2004b:25). En person påverkad av stress kan göra andra medvetna om sina (möjliga) stämningar, i egenskapen av en utanför boende gestalt. En informant från Umeå gav följande exempel på en situation som skapade dålig stämning: ”När chefen sitter och hulkgråter på sitt arbetsrum efter sin skilsmässa” (svar 2530, kvinna, född 1981, Umeå). Andras olycka och otur kan också sprida liknande känslor bland andra medarbetare.

Favret-Saada påpekar att när det gäller häxkonst kan man konstatera att det finns en relation mellan hur mycket man är involverad, hur mycket man pratar om det och hur påverkad man själv kan bli. Om du inte pratar om det blir du helt enkelt inte förhäxad själv (Favret-Saada 1980:64–91). Linzbach och Suojanen beskriver ett fenomen som kallas *lyckomasken* (happiness mask). Man kan konstatera att växandehängivenhet för lycka kan leda till en moralisk skyldighet att vara lycklig, något som kallas för ”wellness command” (Cederström och Spicer 2015). Ett lyckligt utseende kan uppfattas av andra på arbetsplatsen som ett kulturellt kapital som kan leda till större sannolikhet att bli befordrad (Achor 2010) och resultera i bättre inkomster (Staw, Sutton, och Pelled 1994). Detta kan öka trycket på anställda att självreglera sina känslor genom att visa upp glada beteenden för att uppfylla de professionella förväntningarna i sin omgivning (Linzbach och Suojanen 2021:212).

Det kan alltså finnas en känsla av tvång att bete sig på ett ”lyckligt sätt” och visa upp de lyckliga sidorna av sig själv och sitt liv. Att berätta om sina problem och sin olycka kan uppfattas som kränkande beteende som påverkar andra medarbetare negativt och som i sin tur gör dem olyckliga. Glada personer är mer populära och ses som lättare att samarbeta med. Det kan betyda att man undviker situa-

tioner och händelser som kan uppfattas som olyckliga. Till exempel påpekar Åke Daun att det finns en tendens i det svenska samhället att undvika känslomässiga samtalsämnen på arbetsplatser och att dra en tydlig gräns mellan privat och professionellt/offentligt liv. Detta görs för att man vill undvika otrygga, oroväckande situationer som kan leda till konflikt (Daun 1998:80–92). Vi verkar se på lyckan som en historisk process, så som Bringéus påpekar: ”Synen på lycka, individuell, eller gemensam, timlig eller postum avtecknar sig i ett historiskt perspektiv som ett mönster av tankestrukturer” (Bringéus 2004:12). Om lyckomasken är en metod att försäkra sig om en bra stämning och i förlängningen lycka, kan man se initerandet av dålig stämning som ett annat sätt att agera. Man vet/känner att någonting är på gång, men det finns ingen direkt konflikt att arbeta med. Ett svar på frågelistan innehåller en bekännelse och övertygelse om att man gör någonting bra genom att skapa dålig stämning:

Jag är duktig på att skapa dålig stämning på jobbet för jag godtar inte orättvisa. Jag anmälde mitt arbete till Arbetsmiljöverket då jag märkte att ingen annan hade gjort det angående en sak som hänt min kollega. Sedan blev jag både skriken på, fick ha specifika samtal och några av mina kollegor vågade inte prata med mig när chefen såg på för de trodde att den dåliga stämningen skulle gå ut över dem. Den obehagliga stämningen låg kvar väldigt länge men jag är glad att anmälan kom in. (svar 6, kvinna, född 1986).

Dålig stämning är här beskriven som en sjukdom som lätt kan sprida sig och som måste hållas tillbaka. Kvinnan som svarade på frågelistan ville egentligen göra någonting bra, men kollegorna på arbetsplatsen såg det annorlunda. Att erkänna att någonting dåligt hände visade sig vara ett hot mot arbetsplatsen och de övriga anställda. Favret-Saada menar att det inte räcker att försöka att skydda sig mot häxor, man måste dessutom skada häxan, ta trollformeln från en förhäxad person och kasta den tillbaka (Favret-Saada 1980:106–108). Man måste se den misstänkta personen lida, annars vet man inte om proceduren har fungerat. Favret-Saada ger i sin bok en beskrivning av hur ett offer kan hantera en situation

som beror på att en farlig trollformel är inblandad. Offret ska identifiera en häxa, följa instruktioner för hur man skulle kunna skada häxan genom att kasta trollformeln tillbaka/kasta olyckan tillbaka. Samtidigt ska offret skydda sig själv genom trollformler och bevaka om huruvida det hela har fungerat. Offret ska alltså kontrollera att den person som är identifierad som häxa upplever olika former av olycka (Favret-Saada 1980:106–108).

Jag skulle påstå att situationen som informanten berättar om här kan tolkas i liknande termer. En person gör en anmälan och genom sina ord ställer arbetsplatsen i dålig dager. Hon blev identifierad och blev behandlad som en farlig person. Skrikande, tystnad och jobbiga samtal ingår alltså i en repertoar av dålig stämning. Det är också anmärkningsvärt att medarbetarna tänkte att den dåliga stämningen skulle sprida sig till och kontaminera dem. Den dåliga stämning som byggs upp här fungerar nästan som en beskyddande sköld. Den formas som ett moln som gör att man inte kan se ordentligt och prata rakt om problemen. I stället uppstår en suddig bild av personen som farlig för andra. Denna bild kan fungera som en sorts isolering som gör att de farliga ämnena inte når fram till andra medarbetare. Känslan blir här en viktig del av handlingen att hantera den farliga personen (jmf. Wetherell 2012).

Slutord

Arbetsplatsforskare skriver ibland att man kan jämföra arbetsplats med en teater där medarbetare är skickliga skådespelare som använder olika känslor i sin affektiva performans (Bolton 2005:36). På denna scen verkar det som om hotet mot den individuella lyckan på arbetsplatsen kommer utifrån, exempelvis från andra medarbetare genom deras negativa affekter. Detta leder till att lycka på arbetsplatsen är något som man måste arbeta på och för i olika situationer.

Att känna lycka på sin arbetsplats är en del av en föreställningsvärld om välmående som våra informanter navigerar mot i sina utsagor om dålig stämning. Flertalet informanter pekar på hur det pågår

ett kontinuerligt tolkande av vad som passar på arbetsplatsen och vad som inte gör det (jmf. Wetherell 2012). Lyckan blir synlig i diskussionen om dålig stämning i att det synliggör hur idealet för arbetsplatsen ska se ut (utan konflikt, för mycket/för lite känslor osv). Detta genom att visa på situationer som skaver mot det som kan kallas en lycklig arbetsplats. I informanternas kontinuerliga tolkningsprocess ser vi också hur dålig stämning har en funktion som uppfattas som kontaminerande. Den kan sprida sig från situationer som uppfattas som negativt affektivt laddade. Dålig stämning uppkommer som en reaktion på tolkningen av negativa affekter på arbetsplatsen och kan fungera som ett kollektivt skydd i en obehaglig situation. Det blir till en affektiv praktik som kollektivt uppfattas och uttrycker att någonting inte står rätt till på arbetsplatsen. Å andra sidan så kan dålig stämning skydda mot konflikt, på grund av sin klubbighet. De arbetstagare som svarade frågelistan försökte undvika dålig stämning, men kunde också använda den som skydd mot nånting värre, till exempel en öppen konflikt som skulle kunna sprida sig, orättvisa eller jobbiga konfrontationer.

Favret-Saada använder metaforen *att vara fångad* eller *att fångas* för att förklara vad som händer i förhållandet mellan häxor och deras offer. Olika forskare och författare har lekt med liknande metaforer, till exempel Sara Ahmed som talar om klubbighet i sin bok om känslornas kulturpolitik (2004a). Dålig stämning fungerar på liknande sätt, eller uppfattas så, av våra informanter, som klubbigt, kontaminerande eller fångande. Om lyckan är svår att fånga och det behövs tålmod och arbete att behålla den (speciellt på arbetsplatser) blir olyckan som ett slags smuts som lätt kan förstöra allt. När man är fångad måste man hitta en metod för att befria sig. Då kan man använda sig av dålig stämning. Den slås på när situationen måste räddas. En varningsklocka över en arbetsplatsutveckling som är negativ, och som sådan inte en undvikande (affektiv) praktik utan ett skydd emot konflikter som ännu inte helt har blommat upp.

Litteratur och källor

- Ahmed, Sara 2010. *The Promise of Happiness*. Duke University Press.
- Ahmed, Sara 2004a. *The Cultural Politics of Emotions*. Edinburg University Press.
- Ahmed, Sara 2004b. Collective Feelings. Or, The Impressions Left by Others. *Theory, Culture & Society*, 21(2), s.25–42, London, Thousand Oaks and New Delhi: SAGE. DOI: 10.1177/0263276404042133
- Achor, Shawn 2010. *The happiness advantage: The seven principles of positive psychology that fuel success and performance at work*. New York: Crown Business.
- Arvidsson, Alf 1986. *Arbetslivets folketro. En sammanställning av traditionsmaterial från övre Norrland*. Gotab: Stockholm.
- Basinska Beata A. & Małgorzata Rozkwitalska 2022. Psychological capital and happiness at work: The mediating role of employee thriving in multinational corporations. *Current Psychology* 41, s.549–562; DOI: <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00598-y>.
- Boddy, Clive 2021. Happiness at Work Under the Toxic Leadership of Corporate Psychopaths. In Joan Marques (ed.) *The Routledge Companion to Happiness at Work*, s.315–325. New York, NY: Routledge.
- Bolton, Sharon 2005. *Emotion management in the workplace*. New York: Macmillan International Higher Education.
- Bringéus, Nils-Arvid 2004. *Lyckan kommer och lyckan går. Tankar, ord och föreställningar om lyckan*. Stockholm: Atlantis.
- Cederström, Carl. & André Spicer. 2015. *The wellness syndrome*. Cambridge: Polity Press.
- Conradson, Birgitta 1988. *Kontorsfolket. Etnologiska Bilder av Livet på Kontor*. Nordiska museets Handlingar.
- Daun, Åke 1998. *Svensk Mentalitet Ett jämförande perspektiv*. Tredje omarbetade upplagan. Rabén Prisma: Stockholm.
- Favret-Saada, Jeanne 1980. *Deadly Words: Witchcraft in the Bocage*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Hagström, Charlotte & Lena Marander-Eklund (red.) 2005. *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Herd, Katarzyna 2021. Frågelista som verktyg för att arbeta med (livs) farliga frågor. *Upptecknaren: Nytt från Folklivsarkivet*, 13, s.31–33.

- Retrieved from: <https://www.folkklivsarkivet.lu.se/om-folkklivsarkivet/publikationer/>
- Kelloway, Kevin, & Arla Day 2005. Building healthy workplaces: What we know so far. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 37(4), s.223–235. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0087259>
- Linzbach, Lisa & Ilona Suojanen 2021. Behind the Happiness Mask. In Joan Marques (ed.) *The Routledge Companion to Happiness at Work*, s.211–223. New York, NY: Routledge.
- Löfgren, Jakob 2020. Boys will be boys. En studie-, en lagprestation. *Upptecknaren: Nytt från Folkklivsarkivet*, 12, s.41–50. Retrieved from: <https://www.folkklivsarkivet.lu.se/om-folkklivsarkivet/publikationer/>
- Maier, Günter W. & Joachim C. Brunstein 2001. The role of personal work goals in newcomers' job satisfaction and organizational commitment: A longitudinal analysis. *Journal of Applied Psychology*, 86(5), 1032–1042. DOI: 10.1037/0021-9010.86.5.1034.
- Motschenbacher, Heiko 2023. Affective regimes on Wilton Drive: a multimodal analysis. *Social Semiotics*, 33(1), s.168–187. DOI: 10.1080/10350330.2020.1788823.
- Nguyen, Thuc-Doan 2021. Making Work a Happy Practice. In Joan Marques (ed.) *The Routledge Companion to Happiness at Work*, s.51–60. New York, NY: Routledge.
- Pétursson, Jón Þór 2020. *Intimate Food. Establishing Relationships within the Food Chain*. Reykjavík: University of Iceland. Faculty of Sociology, Anthropology and Folkloristics.
- Pöysä, Jyrki 2015. *Lähiluvun tieto. Näkökulmia kirjoitetun muistelukerronnan tutkimukseen*. Kultaneito XVII. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.
- Salanova, Marisa & Susana Llorens 2014. Employee Empowerment and Engagement. In Arla Day, Kevin Kelloway, & Joseph J. Hurrell, Jr (Eds.), *Workplace Well-being*, (s. 117–141). UK: John Wiley & Son.
- Schön, Ebbe 2002. *Folkstro om ödet och lyckan*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Staw, M. Barry, Robert I. Sutton & Lisa H. Pelled 1994. Employee positive emotion and favorable outcomes at the work place. *Organization Science* 5(1), 51–71. DOI: <https://doi.org/10.1287/orsc.5.1.51>.
- Strydom, Sonja C. & René van Eeden 2013. Dimensions of Job Satisfaction Identified Among South African Black Middle-level

- Managers: A Qualitative Investigation. *Journal of Psychology in Africa*, 23 (4), s. 579–584. DOI: <https://doi.org/10.1080/14330237.2013.10820670>.
- Fredriksson, Cecilia 2020. I andra hand – en frågelista om alternativa handelsplatser. In: *Upptecknaren: Nytt från Folklivsarkivet*. (13):41–46; Folklivsarkivet, 2020
- van den Bosch, Ralph, & Toon W. Taris 2014. Authenticity at work: Development and validation of an individual authenticity measure at work. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 15(1), 1–18. <https://doi.org/10.1007/s10902-013-9413-3>
- Vela, Esthela G., Victor Mercader, Eduardo Arango Herrera, & Missael Ruíz Corrales 2021. ”Empowerment and support of senior management in promoting happiness at work”, *Corporate Governance*, Vol. 22 No. 3, pp. 536–545. <https://doi.org/10.1108/CG-05-2021-0200>.
- Wetherell, Margaret 2012. Chapter 3: Negotiating Affect: Discourse, Representation and Affective Meaning-Making. In *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding*, s. 1–31. SAGE Publications Ltd. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446250945>
- Wetherell, Margaret 2015. Trends in the Turn to Affect: A Social Psychological Critique. *Body & Society*, 21(2), s.139–166. DOI: [10.1177/1357034X14539020](https://doi.org/10.1177/1357034X14539020).

Digitala källor

- Pressmeddelande. Nio av tio nöjda med sitt jobb (2021.04.27). <https://www.scb.se/pressmeddelande/nio-av-tio-nojda-med-sitt-jobb/>
- Sara Hasbar. Svenskar mer missnöjda med jobbet än övriga europeéer (01.07.2021). <https://chef.se/svenskar-mer-missnojda-ovriga-europeer/>
- Ny SCB-statistik: Jobblyckan minskar i Sverige (20.3.2019). <https://via.tt.se/pressmeddelande/ny-scb-statistik-jobblyckan-minskar-i-sverige?publisherId=3162500&releaseId=3254892>
- Två av tre svenskar har ett lyckligt arbetsliv (3.10.2022). <https://via.tt.se/pressmeddelande/tva-av-tre-svenskar-har-ett-lyckligt-arbetsliv?publisherId=259180&releaseId=3331989>

CNN, Marnie Hunter, The world's happiest countries for 2023 (20.03.2023). <https://edition.cnn.com/travel/article/world-happiest-countries-2023-wellness/index.html>

Opublicerat källmaterial

57 svar på frågelista *Dålig Stämning*. Utskickad av Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar (<https://www.folklivsarkivet.lu.se/>), 2021-2022.

Noter

- 1 Orden arbete och jobb (och konstruktioner med dessa ord som förled) används i föreliggande framställning som synonymer.
- 2 Till exempel publicerad i CNN: <https://edition.cnn.com/travel/article/world-happiest-countries-2023-wellness/index.html>
- 3 Ibland lämnades information om ort, födelseår eller kön blank, därför kommer de inte i referenser i texten.

Summary

Dark clouds at the horizon: Narratives of uneasy atmosphere at Swedish workplaces

This article deals with an uneasy atmosphere – *dålig stämning* in Swedish – in workplaces in Sweden. In today's neo-liberal society, we spend long days at work and much of the 'happiness' in life lies for the individual in being able to say that one's work is good. At the same time, it can be difficult to handle different people/personalities among one's colleagues, something that risks creating different, sometimes awkward, situations. Narratives about experiences of difficult or challenging, work-related situations, are analyzed through theories of emotions and witchcraft, focusing on the concepts of luck and bad luck. For the purpose of this study, interviews and a qualitative questionnaire were applied. The informants in this research were asked to describe and define themselves what they understood to be an 'uneasy mood/atmosphere'. In this article, only answers given through the qualitative questionnaire are presented. The article is part of a project that deals with how people talk about situations where there is an uneasy atmosphere at workplaces in Sweden.

Keywords: bad atmosphere, Swedish workplaces, luck, emotions

Nyckelord: dålig stämning, svenska arbetsplatser, lyckan, känslor

SIMON EKSTRÖM

Kanonerna på Vasa

Om mediering och musealisering av ett tragiskt kulturarv

Det är en blåsig kväll sent i september 2022. Tillsammans med ett trettiotal andra besökare har jag sökt mig till Armémuseum i Stockholm för att ta del av en visning på temat: vad kanonerna kan berätta. Arrangemanget är utsåld, vilket väl får sägas vittna om det intresse som finns för gamla kanoner. Alla vi som står i museets reception, en blandning av kvinnor och män med tydlig övervikt för de senare, har hur som helst lockats att betala femtio kronor för att kunna ta del av museets samling av gamla eldrör. De ligger uppradade framför byggnaden på samma sätt som de gjort ända sedan det äldre Artillerimuseets öppnade sina portar på samma plats, 1879.

I den korta flyer som informerat om tillfället står det att flertalet av kanonerna i den långa raden som i två omgångar sträcker sig längs med nästan hela museets framsida är krigsbyten och trofékanoner från de krig som Sverige deltog i under 1600–1800-talet. De två personer som gemensamt håller i visningen kompletterar varandra genom att vara kunniga i äldre artilleri respektive metallkonservering. Under loppet av en dryg timme får vi ta del av en föreläsning

som spänner från korrosion och bevarandefrågor till kanonernas olika delar, utsmyckning och vapenteknologiska utveckling.

Men så gör en av våra guider en liten utvikning. Framför en av pjäserna stannar han till och säger åt oss att titta noga på en liten inbuktning i bronset. Sedan konstaterar han att det behövs mycket kraft för att åstadkomma ett sådant avtryck. Så vad tror vi hände med de människor av kött och blod som hamnade i vägen för en kanonkula? För en stund ändrar visningen karaktär. Plötsligt är det ingen tvekan om att det vi betraktar faktiskt är vapen som använts för att åstadkomma så stor skada som möjligt. Flertalet av de utlagda eldrören har varit med om krigshandlingar då ett stort antal människor har skadats och dött. De har varit där. Det är inte utan att kvällen känns ännu lite kyligare.

Från vapen till kulturarv

De senaste åren har jag undersökt hur ett antal kända sjöolyckor och skeppsbrott har blivit gestaltade på museer. Inte minst har det handlat om hur museerna i sina utställningar har hanterat idén om att vissa föremål har en särskild förmåga att känslomässigt beröra betraktaren. Det är ett antagande som gör att fysiska objekt av sinsemellan mycket olika karaktär – som porslin från Titanics första och enda resa, en bevarad plånbok från Ulvenkatastrofen, eller Estonias bogvisir – alla blir starkt förknippade med en mänsklig erfarenhet. Genom en kulturell logik som gränsar till det magiska tänkandet föreställs de skilda föremålen vara impregnerade med den omfattande död som de omtalade händelserna förde med sig. Sjöolyckornas tragiska dimension har i den meningen överförs till de omhändertagna och utställda objekten. Det ger dem en distinkt aura, eller en viss morbid kvalitet, som museerna gärna framhåller och utnyttjar för sina egna kommunikativa syften (Nyblom 2012:42ff, Ekström 2021b:29ff).

I ett pågående projekt om de värdeförskjutningar som har skett i anslutning till bärgade bronskanoner tangeras några av dessa teman. En gång i tiden användes pjäserna ombord på skepp som

ingick i den svenska seglande örlogsflottan och representerade då ett ansevärt värde. Det var inte ovanligt att krigsskeppens bestyckning (alltså kanonerna) motsvarade eller till och med översteg kostnaden för hela det övriga skeppet. Av det skälet genomfördes framgångsrika bärgningsarbeten redan i händelsernas närtid. Men ibland kan vrak och kanoner ha legat ostörda på sjöbotten under hundratals år, ända fram till den punkt då modern teknik eller nya arkivfynd avslöjat deras existens för omvärlden.

Med tiden har kanonernas karaktär av ekonomiska tillgångar kommit att ersättas av en annan slags värdeskala. Mer och mer har de dyrbara bronskanonerna blivit förknippade med nationens egna minnen. Deras ofta dramatiska bakgrund i välkända sjöslag och spektakulära förlisningar har bidragit till att göra dem begärliga som attraktiva kulturarvsföremål (Randall 2013, Eriksson 2017, Cederlund 2022, även Arnshav 2023).

Tillsammans med det omfattande mediala och museala intresse som under de senaste dryga hundra åren har riktats mot förlista örlogsmän utgör bärgningar och kanoner därför ett material som lämpar sig väl för en analys av olyckans kulturella praktiker. Det rör sig nämligen inte bara om det stormaktstida Sveriges allra mest kraftfulla vapen, utan också om krigshandlingar och skeppsbrott där ett stort antal människor förlorade livet. I artikeln får några omskrivna och utställda ”museikanoner” utgöra underlag för en diskussion av museernas och medias förhållande till vad som skulle kunna kallas för föremålets *tragiska materialitet*.

Det jag framförallt vill belysa är hur museer och medier begagnar sig av två motsatta sätt att relatera till de flerhundraåriga kanonerna. Översiktligt kan dessa förhållningssätt, eller kulturella praktiker, beskrivas som att antingen tar man *döden ur föremålet* eller så placerar man tvärtom tydligt *döden i föremålet*. I det förra fallet blir kanonen omvandlad till, eller primärt förstådd som, någonting annat än ett vapen. I det senare fallet sker det omvända, att man på olika sätt understryker kanonens kapacitet för att åstadkomma död och förödelse. I det följande ska jag diskutera förekomsten av detta dubbla förhållningssätt med hjälp av några exempel hämtade från

örlogsskeppets *Vasas* kanoner, alltså det kraftigt bestyckade krigsskepp som gick till botten i Stockholms ström under sin jungfrutur 1628, och som sedan under stort medialt buller och bång togs upp till ytan sommaren 1961.

Även om artikelns fokus ligger på *Vasas* kanoner – och mer exakt på deras senare öden från bärgningen och framåt – ska det nämnas att intresset för bärgade kanoner har en betydligt vidare spridning. Det kan illustreras av Kronanprojektet, den fortfarande pågående undersökningen av det sjunkna krigsskeppet *Kronan* som förliste utanför Ölands södra udde 1676. I samband med de arkeologiska utgrävningarna har det till dags dato tagits upp hela 47 bronskanoner från vrakplatsen. Man kunde tro att ett sådant antal skulle leda till en viss mättnad i den rådande kanonbevakningen. Men det mediala intresset tycks outtröttligt och efter en skyddande konservering får pjäserna en ny hemvist i Kalmar läns museums Kronanutställning.

BILD 1: *Vasas* bronskanoner blev tidigt nära förknippade med skeppet. 1969 släpptes en serie frimärken som avbildade några av de bärgade statyerna. Stämpeln på förstadsbrevet gavs formen av en vasakanon.

Under de många år som förflutit mellan förlisning och publikt utställande har kanonerna från både *Vasa* och *Kronan* genomgått en transformation som kan sammanfattas i devisen från vapen till kulturarv. För den som vill veta mer om hur kulturarv skapas, erkänns och kommuniceras är kanoner och bärningar därför ett tacksamt material att arbeta med. Därmed ansluter sig undersökningens överordnade tema till sedan länge etablerade forskning om kulturarvsprocesser (Bennet 1995, Bendix 1997, Kirshenblatt-Gimblett 1998) och vad som idag går under benämningen kritisk kulturarvsteori eller *Critical Heritage Studies* (se tex Smith 2006, Harrison 2013, Silvéen 2021, Frihammar, Krohn Andersson, Wendt & Åse 2023).

En annan för artikeln viktig influens är den mediehistoriska forskning som studerat de skiftande mediala landskap som avlöst varandra från och med det sena 1800-talet.¹ Av särskild relevans för den fortsatta diskussionen är begreppet *media event*, eller mediehändelse, som avser det slags tillrättalagda presentationer som sker inför en såväl fysiskt närvarande som geografiskt avlägsen publik (Katz 1980, Dayan & Katz 1992).

Resonemang och iakttagelser bärs upp av en empiri som hämtats från dels upprepade besök på Vasamuseet och dels museets ambitiösa hemsida. Den senare är inkluderad framförallt genom sin karaktär av medvetet utformad självpresentation. På hemsidan visar museet hur man önskar framställa både det nuvarande museet och samlingens egen historia. Här ges både den tekniskt avancerade bärningen och den åtföljande mediala uppmärksamheten ett betydande utrymme.

För att kunna relatera dagens vasakanoner till en större kontext av maritimt kulturarv och museiskapande är det emellertid nödvändigt att först ta ett kliv tillbaka i tiden, till den stora Konst och industriutställning som hölls på Djurgården 1897. När vasakanonerna sedan är inplacerade på det maritima minnesarbetets större karta ska vi spåra deras museala och mediala historia tillbaka till upptäckten (1956) och bärningen (1961).

Flottans paviljong, 1897

Inne på mässområdet ansvarade flottan och armén för en tudelad utställning som kallades för Flottans respektive Arméns paviljong och var inhytt i en av de äldre byggnader som tillhörde Galärvarvet. De två paviljongerna var utformade för att visa upp den svenska krigsmaktens slagkraft och avancerade vapentechnologi. Men till skillnad från det ensidigt moderna krigsmaterial som presenterades i den del som tillhörde armén hade flottans utställning också ett tydligt historiskt perspektiv (Ericson 1999).

Det märktes redan vid ingången där den storstilade entrén var utformad för att efterlikna akterspegeln på ett linjeskepp från 1600-talet. Vid kajen strax intill byggnaden låg det helt nytillverkade pansarskeppet *Oden*, men också ett antal mindre farkoster som tillhörde flottans äldre uppsättning av båtar, som till exempel kanonslupen *Valhall* (byggd 1831) och Kungsslupen *Vasaorden* (byggd 1774).² Inne i utställningslokalen gick det att se flera galjonsfigurer och, framförallt, ett flertal stora skeppsmodeller från 1700- och 1800-talet. På väggarna hängde fartygsporträtt och bataljmålningar föreställande berömda sjöslag. Äldre uniformer och handvapen tillhörde också det som ställdes ut. Och det gjorde även gamla artillerimodeller liksom även några fullstora kanoner samt en hel uppsjö av olika slags artilleriammunition (ibid, se även Ohlsson 2022).

Långt ifrån allt som visades tillhörde historien. I utställningen förekom även nytillverkade kanoner och annan utrustning som skulle understryka att den svenska marinen befann sig i den tekniska utvecklingens framkant. Precis som när de nutida deltagarna i Armémuseums kanonvisning blev påmind om de gamla eldrörens funktion som verksamma stridsmedel hade Flottans paviljong också en sektion som framhöll de moderna vapnens effekter som just vapen. Genom åskådningsexempel gick det att ta del av de skador som uppstod när de senaste modellerna av skeppskanoner ställdes mot två typer av likaledes modern fartygsbepansring. Effekten visades upp genom stora sjok av mer eller mindre demolerad metall.

Att Flottans paviljong ändå tydligt dominerades av det äldre materialet hade delvis en rent praktisk förklaring. Till skillnad från armén förfogade flottan vid denna tid inte över något eget museum. Inför utställningens öppnande hade de ansvariga därför genomfört en inventering av de samlingar av troféer, antikviteter och minnesföremål som fanns utspridda på de olika örlogsbaserna (Nordlinder 1988). Därmed blev de äldre föremålen också det bärande inslaget i paviljongen. Genom dessa avsåg man att förmedla flottans och nationens ärorika historia till besökarna (Ohlsson 2022).

Både innan och efter världsutställningen framfördes krav på att flottans många ”historiska” artefakter och minnesföremål borde få ett eget museum i huvudstaden. Det skulle dock visa sig vara svårt att skrapa ihop de nödvändiga resurserna till ett sammanhållet marinhistoriskt museum i Stockholm. Inte förrän 1927 kunde Marinmuseum, som inkluderade både örlog och civil sjöfart, öppna i egna lokaler. Tio år senare flyttades föremålen till det då nybyggda Sjöhistoriska museet ute på norra Djurgården, med invigning 1938 (Ohlsson 2022). Under samma period slår örlogsvarvet i Karlskrona ihop två äldre samlingar, Skeppsmodellkammaren och Artillerimodellkammaren, som båda haft sin placering inne på det för allmänheten stängda varvet. Den hopsplagna samlingen blir 1929 grundplåten till det mer lättillgängliga Varvsmuseum som i sin tur är föregångaren till våra dagars Marinmuseum i Karlskrona (Johansson 1963, Christensson 2007).

Genomgången visar hur kanoner och artillerimaterial spelat en viktig roll i den utveckling som först skapar flottans egna minnesföremål som ett värdefullt maritimt kulturarv, och därefter leder vidare till att de historiska föremålen hamnar på successivt allt mer publikt tillgängliga museer. Eller ibland framför desamma. Det är knappast en slump att både det äldre Artillerimuseet och nya Armémuseum har samma långa rad med gamla bronskanoner som sina väl synliga signaturobjekt. En mer blygsam samling med kanoner, om än av järn och inte brons, var placerad utanför Marinmuseum på Strandvägen. Och när Sjöhistoriska museet öppnade fanns det också gott om kanoner i omgivningarna: dels på baksidan i mu-

seets så kallade kanongård och dels i ett ditflyttat salutbatteri med mynningarna riktade ner mot Djurgårdskanalen.

Mediala vasakanoner

Med sina drygt en miljon besökare var Stockholmsutställningen 1897 inte bara en enorm succé vad gäller publiktillströmningen, den gav också upphov till en mycket omfattande mediebevakning (Ekström 1994). Ungefär sextio år senare uppstår ett motsvarande nationellt och internationellt engagemang kring bärgningen av regalskeppet *Vasa*, denna gång under inflytande av nya medieformer som radio och TV. Ett axplock med tidningsrubriker från tiden för det avgörande lyftet i slutet av april 1962 visar på stämningarna: ”Upptäckaren ombord. Fanfarer hälsade ’Vasa’ på Strömmen”; ”Vasa bryter åter vattenytan efter 332 år. Stormaktstiden möter TV-åldern”; ”Tusentals möter bärgarnas triumf. Pukslag, trumpetstötter, hurrarop och applåder”; ”Stor folkvandring till Vasa i helgen”; ”Kanon och kråsnål’ Vasa-fynd. Utgrävning i sprintertakt”.

Bakgrunden till händelsen är välkänd, men ska här ändå helt kort rekapituleras. I augusti 1956 lyckas amatörarkeologen Anders Franzén lokalisera vraket efter *Vasa* i Stockholms ström, strax utanför Beckholmen. Upptäckten, eller om återupptäckten kanske är ett bättre ord, röner visst medial uppmärksamhet.³ Men det stora pådraget ska låta vänta på sig ännu ett tag. Fem år senare har den erkänt driftige Franzén lyckats trumma ihop ett sådant intresse för den sjunkna *Vasa* att både marinen och ett privat bärgningsbolag åtagit sig att utan ersättning hjälpa till med att lyfta skeppet (Arnstad 2009, Hellsing Rydegård 2013, Helmersson 2013). Det var dock ett drygt arbete att gräva de tunnlar som behövdes för att kunna lösgöra det tunga skrovet ur bottensedimentet och förberedelserna sträckte sig därför över flera år. I samband med det utdragna bärgningsarbetet tog man upp tre bronskanoner. Två följde med när skeppet bogserades in till land 1961, medan den tredje, som låg utanför vraket, togs till vara redan 1958.

Det första kanonyftet tog formen av ett välregisserat skådespel och fungerade lite grand som en generalrepetition inför vad som komma skulle. På Vasamuseets hemsida – där den spektakulära bärgningen blir en väsentlig del av det publikdragande narrativ som omger det utställda skeppet – har man valt att presentera en utförlig historisk kronologi över *Vasas* långa levnad. Under rubriken ”Nyhetshysteri” står att läsa att Sveriges Radio den 5:e september samma år bryter sina nyhetssändningar för att i ett direktsänt inslag rapportera om den funna kanonen.

Faktum är att den ensamma pjäsen egentligen hade hittats av dykarna ett par dagar tidigare, men att lyftet sköts upp till dess att det gick att ordna med en samtidig bevakning från radio och press (Helmerson 2013). Ett utskrivet podavsnitt med rubriken ”Bärgningen av *Vasa*”, också tillgängligt på museets hemsida, visar hur målmedvetet de inblandade gick tillväga för att upprätthålla intresset kring vraket under den utdragna period då tunnlarna färdigställdes och man endast bärgade enstaka lösa föremål.⁴ En av de centrala aktörerna var Marinens pressdetalj. I podden intervjuas bland annat Jarl Ellsén, som var ansvarig för presskontaktorna under själva vasalyftet:

Det var nämligen så att, min företrädare Hans Blennert, det var alltså han som förstod på ett tidigt stadium, att det här skulle bli världens PR-grej, för att använda hans uttryck... Så han förberedde hela historien, kan man säga. Man dök och plockade upp olika saker... kanoner, till exempel, och andra grejer. Och varje gång som det plockades upp någonting, så såg Blennert till att pressen samlades och fotograferade och skrev om detta. Så jag kom till dukat bord, kan man väl säga.

Så att när jag började min tjänst så var det i stort sett dags för att lyfta *Vasa*. Och när då lyftet skulle ske, nedanför, på Skeppsholmen vid Östra Brobänken, så skulle vi naturligtvis göra det bästa för att kunna bereda plats för alla åskådare som vi bedömde skulle komma, så att vi lyckades övertala Stockholms hamn att komma med sin stora flytande lyftkran, som hette Lodbrok, kommer jag ihåg, som fungerar som en av balkongerna i själva teatern!

Och sedan så fick vi Waxholmsbolaget att ställa upp med en Waxholmsbåt, och som vi då förtöjde så nära Vasaskeppet som möjligt.

Tillställningen var med andra ord riggad så att både stockholmspubliken och den tillresta mediabevakningen skulle kunna följa händelserna både i realtid och från första parkett. De strategiska åtgärder som vidtagits för att kontrollera det exakta ögonblick då *Vasa* skulle visa sig betonas även av den guide från Vasamuseet som intervjuas i inslaget:

Ja, man hade ju förberett sig flera dagar i förväg, och dagen innan hade man sett till så att skeppet låg verkligen nära ytan, så det bara var att ta upp henne lite, lite, lite mer. För klockan 9.00 dagen därpå den 24:e april 1961 var det ju meningen att alla skulle vara redo, och där skulle världspressen, alla stockholmarna som var på plats, få se när de första bitarna utav *Vasa* kom upp över vattenytan. Det blev en liten försening, 9.03!

Kanonen som togs upp 1958 är den första *mediala* vasakanonen. Ett par år efter bärgningen av det kompletta skeppet blir den även en av de första *museala* vasakanonerna. När det provisoriska första Vasamuseet öppnar 1961 är det i en övertäckt docka som får namnet Wasavarvet.⁵ Där har de tre tillvaratagna bronskanonerna en självklar plats. Att man endast fann tre av *Vasas* ursprungligen 64 bronskanoner hade en enkel förklaring, nämligen att alla de övriga (med ett möjligt undantag, mer om detta senare) togs om hand redan under andra halvan av 1600-talet (Hafström 1958, 1961). Det var dock något som fallit i glömska när Franzén började sin omtalade jakt på det sjunkna örlogsskeppet.

Saluterande vasakanoner

En av de förmågor som kan tillskrivas olika media är deras kapacitet att producera ”kändisar”. Vanligen rör det sig om människor, men också föremål kan för kortare eller längre perioder få status av ett kändisskap. Dit hör till exempel konstskatter som Parthenonfrisen,

Mona Lisa och Tutanchamons dödsmask. Men även mer prosaiska objekt kan erhålla ett kändisskap på grund av sin anknytning till kända personer eller händelser. Inte sällan är fenomenet dessutom länkat till någon eller någras död, som den fiol som hade använts av en omkommen orkestermedlem ombord på Titanic (Perez-Alvaro & Manders 2016). Ett särskilt kapitel utgörs av 1800-talets ”kändiskult”. Här kan nämnas de personliga småsaker som tillhört olika svenska berömdheter och som fortfarande vid tiden för sekelskiftet 1900 utgjorde en egen avdelning på Nordiska museet (Nyblom 2012). Utställningen och museet blev därmed en del av den medielogik som bekräftade föremålets upphöjda position.

I en sådan utvidgad mening är också Vasamuseets kanoner ett slags kändisar. Det gäller i synnerhet den kanon från skeppet, vanligen omtalad som Vasakanonen, som under mer än trettio års tid turnerade runt i världen. Saluter brändes av ibland annat i Seattle, New York, Washington, Wilmington (vid firandet av 350-årsjubileet av den svenska bosättningen i Delaware 1638), Vancouver, Sidney, Bremen, München och Monaco.

Det första av dessa tillfällen var invigningen av världsutställningen i Seattle 1962. Vasamuseets förre chef Klas Helmerson beskriver händelsen på detta vis:

På plats i den svenska paviljongen fanns Anders Franzén och Olle Näsman med en skärmutställning om *Vasa* och, framför allt, en av skeppets tre bärgade originalkanoner. Kanonröret hade fodrats med en stålpipa, svartkrutsladdningar hade tillverkats och en dold elektrisk avfyringsanordning hade konstruerats. Kanonen skulle nämligen, på telegrafiskt kommando av president Kennedy, skjuta ett salutskott när världsutställningen öppnades.⁶

(Helmerson 2013:62.)

Vid upprepade tillfällen har alltså en av de upptagna vasakanonerna transporterats över långa avstånd för att skjuta salut. Iklädda vad som ska föreställa tidstypiska kläder från 1600-talet har representanter från det svenska Wasavarvet, ibland flankerade av skeppets upptäckare Franzén, stått för det praktiska omkring evenemangen

och själva saluten. Kanonen från *Vasa* har därmed kunnat utnyttjas både för att sprida kunskap om, och intresse för, det nya museet i Stockholm. Det tidigare omnämnda samarbetet med den svenska marinen fick nu också en uppföljare genom att turnéerna i flera fall samarrangerades med flygbolaget Scandinavian Airlines System (SAS). Vasakanonerna har vid dessa tillfällen kort sagt agerat som både museets och företagets föremålsliga ambassadörer i främmande land. Till saken hör att Wasavarvet, och senare Vasamuseet, hade en egen marknadsavdelning som arbetade hårt med att saluföra vasaskeppet som en svensk nationalklenod inför en både inhemsk och utländsk publik (ibid).

Saluter har även avlossats på betydligt närmare håll från skeppet räknat. Vid den formella invigningen av Wasavarvet i februari 1962 var en av höjdpunkterna när två av skeppets egna kanoner avlossar svensk lösen, det vill säga två kanonskott i följd. Ansvarig för saluten var kommandörkapten Edward Hamilton. På ett fotografi från händelsen går det att se hur publiken står omsvärmad av tät rök framför det högljudda skådespelet.⁷ Till invigningens övriga inramning hörde representanter från kungahuset och flottans trumpetkår. Scenariot upprepar sig när det nya Vasamuseet öppnar i juni 1990. Kung Karl XIV Gustaf håller invigningstalet varefter två av de gamla bronskanonerna smäller av en salut.

På ett anslående sätt bidrar vasakanonen i dessa sammanhang till ögonblickets festivitas. Knallen från saluten hörs vida omkring och krutröken skänker ytterligare dramatik åt tillfället. Högtidsstämningen förstärks dessutom av en uppsättning andra markörer, som kanonbetjäningens tidstypiska dräkter, närvarande kungligheter och fanfarerna från den uniformerade musikkåren. Media är som vanligt där och rapporterar flitigt från de olika tillställningarna. Precis som i Seattle och Bremen är det tydligt att ur ett medialt perspektiv är det en stor poäng att salutkanonerna utgörs av de ”historiska” Vasakanonerna.

Ett ytterligare exempel är alltså invigningen av det nya Vasamuseet 1990. Vid detta tillfälle sänder den svenska televisionens Kanal 1 ett

BILD 2: Kanonsalut i New York med anledning av 350-årsminnet av kolonin Nya Sverige 1988. Okänd fotograf/Vasamuseet.

halvtimmeslångt inslag (med repris dagen därpå). För sändningen ansvarar Bengt Feldreich, en av dåtidens riktiga tungviktare. Återigen understryks den nära relation som uppstått mellan *Vasa*, museerna kring skeppet och olika slags mediala intressen. I sammanhanget ska även noteras att när ledningen för Vasamuseet år 2000 bestämmer sig för att upphöra med bruket att skjuta salut med originalkanonerna är det ett beslut som fullbordar de senares transition till endast museiföremål.⁸ I det ögonblick som vasa-kanonernas tas ur aktiv tjänst som salutkanoner blir de slutgiltigt också bekräftade som omistliga delar av det nationella kulturarvet. Omvänt markerar ställningstagandet även ett visst avstånd från de mer offensiva och publika former av marknadsföring som präglade det gamla Wasavarvet.

Den formaliserade invigningsritualen är både en mediehändelse och ett symboliskt universum i miniatyr. För en stund samlas på samma begränsade yta representanter för flottan, kungen, nationen, media och museum. Men invigningarna är också ett återkommande uttryck för den långvariga symbios som utvecklats

mellan först Wasavarvet och sedan Vasamuseet samt media. Och precis som vid kanonbärgningen och radioutsändningen från 1958 har bronskanonerna fortsatt att spela en viktig roll vid de noggrant iscensatta mediehändelserna. Redan genom sitt yttre är kanonerna ovanligt imponerande museiföremål. Om man till detta lägger deras spännande bakgrund – först den snöpliga förlisningen och därefter den bragdartade bärgningen – är det inte underligt att de utgör en stark lockelse för media.

Ur ett kulturarvsperspektiv kan en parallell dras till den handel med bärgad svartek från sjunkna örlogsskepp som inleddes i och med tungdykarperioden under mitten av 1800-talet (Arnshav 2023). Skickliga snickare omvandlade den upptagna svarteken till både inredningsdetaljer, möbler och allehanda bruks- och prydnadsföremål. Även här är det skeppens ålder och spektakulära förflutna som utgör en del av fascinationen. Historien har så att säga trängt in i materialet och gjort detta attraktivt för en köpstark publik.

Som Arnshav påpekar belyser svarteksbärgningen hur den etablerade kulturarvsdiskurs som idag utgår från det självklara värdet i bevarandet av orörda vrakmiljöer har en egen historia. Svarteksbärgarna, som var aktiva ännu i mitten av 1960-talet, kunde hävda att de gjorde en insats för kulturavet genom att deras produkter spred både kunskapen om och intresset för de gamla vraken. Endast undantagsvis väcktes frågan om det rimliga i att göra sittgrupper eller väggpaneler av ett virke som många gånger varit skådeplatsen för människors våldsamma död (ibid). Även här finns en motsvarighet till det meningssammanhang som mestadels omgärdar de bärgade vasakanonerna. Mycket sällan handlar det nämligen om att rikta blicken mot dessa som dödsbringande vapen.

När vasakanonerna används för saluter är det inte fråga om att framhålla eller påminna om deras kapacitet att åstadkomma förödelse. Mer än ett krigsmedel är kanonen vid dessa tillfällen ett festföremål. Det arrangören är ute efter, och som också vinner ankläng i den mediala rapporteringen, är kombinationen av den ”historiska” kanonen och den högljudda knall som lämpar sig väl för invigningar och öppningsceremonier. Allt detta gör att kanonerna

har utgjort populära objekt att samlas kring för både museer och media. De förra vet att de bärgade bronskanonerna bidrar till den egna attraktionskraften och de senare kablar villigt ut bilder av och historier om *Vasas* gamla kanoner till omvärlden. Det råder därmed konsensus kring uppfattningen att också publiken, både de på plats och de som tar del av mediabevakningen, har ett starkt intresse för kanoner. Men merparten av dessa händelser ligger trots allt en tid tillbaka i tiden. Så hur ser det ut på kanonfronten om vi tar klivet till mer samtida förhållanden?

Utställningen Strid!

Dagens Vasamuseum är en turistdestination av rang där antalet besökare varje år uppgår till långt över miljonen besökare (undantaget åren kring pandemin). Som redan framhållits är det också ett museum med en ovanligt ambitiös hemsida. Den som vill kan lätt navigera sig fram till ett antal fördjupande presentationer om sådant som bärgningen, skeppets egen historia, skulpturerna, Skeppsgården och mycket annat. Under rubriken Krigsskeppet står att läsa att en sjöstrid på 1620-talet inte gick ut på att sänka motståndaren. Istället var det primära målet att erövra fiendens skepp för att låta dem ingå i den egna flottan. Texten ger också en målände beskrivning av ett sjöslag. Till skillnad från under invigningarna är det nu ingen som helst tvekan om vad kanonerna var tänkta att användas till:

Fartygen avfyra sina kanoner mot varandra. Tunga rundkulor som slog igenom skroven skapade explosioner av träsplinter som kunde döda eller allvarligt skada många soldater och båtsmän. En del kulor var specialutformade för att skada master och segel, till exempel kedjelod och saxlod, och de användes för att motståndarfartyg skulle bli svåra att styra och inte kunna fly. Kanonerna kunde också laddas med träbehållare fyllda med muskotkulor och metallskrot som skulle skada så många människor som möjligt på en gång. Man ville hellre skada än att döda eftersom

en sårad man skulle uppehålla flera andra i besättningen när de hjälpte den sårade.⁹

Om saluten betonar fest och högtid sker i den här typen av framställningar något helt annat. Hemsidans beskrivning av artilleriets betydelse för krigsskeppet är ett tydligt exempel på hur museet ibland väljer att eftertryckligt understryka döden i kanonen. Möjligheten att antingen minimera eller maximera associationerna till mänsklig död är också något som utnyttjas inne på museet. På Vasamuseet har samtliga de tre bärgade bronskanonerna getts väl synliga placeringar. Två av dem står på framträdande plats i en av utställningarna, medan den tredje befinner sig bakom rep på entréplanet, strax intill skeppet.

Till det kommer ett antal ytterligare ”vasakanoner” i naturlig storlek som inte är original, utan olika slags kopior eller reproduktioner. Ett antal fullstora glasfiberkanoner av vasamodell står uppställda i det utställningsrum som heter Batteridäcket.¹⁰ Här kan besökaren gå in i en skalenlig trämiljö av skeppets batteridäck. Det är ett helt avskalat rum, utan antydning av det larm eller den aktivitet som måste ha präglat platsen under strid. De framställda kanonerna till trots är döden på Batteridäcket alltså minst sagt frånvarande. Det kan tyckas underligt, men avspeglar å andra sidan att ett dåtida krigsskepp hade många andra funktioner än att delta i regelrätta strider: trupptransporter, blockering av fientliga hamnar, användning som logement, och till förflyttning av material och personer ur den dåtida eliten osv. Sjöslagen var i själva verket en mycket liten del av skeppets och besättningens verksamhet.

Ett litet stycke bort från de uppställda glasfiberkopiorna i Batteridäcket börjar utställningen Strid! som öppnade i november 2011. Inriktningen framgår tydligt i museets eget pressmeddelande från samma månad, och det liknar i hög grad hur krigsskeppet *Vasa* tidigare presenterades på hemsidan:

Sjöstrider beskrivs ofta som taktik och strategi. På marinmåleri från 1600-talet är kriget till havs mest vackert: ståtliga skepp, böljande vågor och slöjor av dimma och rök. I Vasamuseets nya

utställning Strid! har man istället tagit avstamp i soldaterna. Besökaren följer undersåtarnas väg och får uppleva hur det kunde vara före, under och efter en sjöstrid.

- Vi vill visa krig på ett sätt som sällan görs. Vi vill förmedla känslorna som kan ha präglat de sjömän och soldater som var med i en sjöstrid på 1600-talet, berättar utställningsproducenterna Johanna Haverlind och Carina Karonen.

I utställningen möts befäl och soldater genom de befallningar som styrde manskapet. Fienden känns närvarande och det korta avståndet mellan liv och död tydliggörs. Spåren efter vapenbruk och kroppar och undersåtarnas rörelser genom striden bara anas. Ett mörker ackompanjerat av dova hjärtslag kapslar var trettionde minut in besökaren i en ännu starkare känsla av skräck och kaos.¹¹

De nedladdningsbara pressbilderna föreställer en av de två utställda vasakanonerna och ett av de kedjelod som ingick i skeppets ammunitionsförråd. Där finns även utställningens stiliserade logotype. Mot en brandgul bakgrund visar den hur en stiliserad skuggfigur står i beredskap att avfira en kanon.

Bland de utställda museiföremålen finns även handhållna vapen och olika slags artilleriammunition. Besökarna kan också få känna på tyngden av de olika varianterna genom att lyfta på ett antal framlagda kopior. Ett annat bärande inslag i utställningen är utsagor från olika personer som bevittnat skilda sjöslag. På en stor vägg finns tre av citaten samlade:

Vissa skepp hade förvandlats till nedblodade slaktbodas, fyllda med stupade och svårt sårade som var både armlösa och benlösa och i vattnet låg det lik.

Ögonvittne från slaget vid Femern 1644.

Projektalen brast i ett regn av metallsplitter och svepte omkull alla som stod runt om.

Ögonvittne från slaget vid Femern 1644.

BILD 3. På logotypen till utställningen Strid! har kanonen getts en framträdande roll.

... hälften av vårt folk var döda eller sårade, backen stod i brand, vant, halsar, brassar och boliner var sönderskjutna, våra segel var i trasor och i rummet stod vattnet 5 á 6 fot högt ...

Ögonvittne från slaget i Öresund 1658.

Det i särklass mest framträdande inslaget i utställningen är dock de två massiva, bärgade bronskanonerna. I den explicita inramning som utställningen erbjuder är de också de enda av museets kanoner som otvetydigt förknippas med död, förstörelse och mänskligt lidande. Här är det ingen tvekan om att besökaren står inför vapen som är avsedda att användas i krig. Ett strategiskt vägval från utställningsmakarna är att de två eldrören pekar rakt mot den analkande besökaren. I likhet med de blodbemängda citaten från de överlevande hjälper de hotfulla mynningarna till att placera döden i föremålet.

Vasakopian och jakten på den försvunna vasakanonen

Det finns dock ännu ett tydligt exempel på när döden tar plats i kanonerna. I museientrén står ytterligare en fullstor bronskanon uppställd. Det är en kopia från 2014 av en av originalpjäserna från 1600-talet. Bakgrunden är att Vasamuseet länge önskat veta mer om den faktiska slagkraften hos de egna kanonerna. Hur effektiva var de egentligen som stridsmedel? Hur lätt eller svårt var det att träffa det man siktade på? Och vilka skador kunde kulorna åstadkomma på olika slags mål? Den kanon som nu står innanför portarna till museet är en exakt avgjutning av en av de riktiga kanonerna och den kostsamma tillverkningsprocessen kunde realiserats tack vare finansiering från museets vänförening.

Precis som vid 1960-talets vasabärgning och de turnerande vasakanonerna har projektet också inneburit samarbeten mellan interna och externa aktörer. I ett pressmeddelande från vänföreningen presenteras Tierps Järnbruk som det företag vilket gjort projektet möjligt att genomföra. Det framhålls att: ”Tierps Järnbruk är ett helsvenskt gjuteri med anor från 1894. Tierps Järnbruk levererar gjutgoods till vägar, järnvägar, flygplatser och sjöfart i Sverige”. Och Helena Jonsson, vd för företaget, konstaterar att gjuteriet inte bara är de klassiska brunnslockens skapare, utan numera också ”ett kanongjuteri”.¹²

Provskjutningarna med kopian ägde rum på vapentillverkaren Bofors testcenter i Karlskoga. I likhet med mycket annat kring vasaskeppet rönt även den nya ”vasakanonen” ett stort medialt intresse. Bland annat producerades ett tjugominuter långt inslag i TV-programmet *Vetenskapens värld* som sändes i april 2015. Programmet fick en utförlig presentation på SVT:s hemsida, där Vasamuseets forskningschef, Fred Hocker, också kommenterade en del av resultaten:

Under två veckor sköts över 50 skott med Vasakanonen. Man provade hur långt kanonen skjuter och vilken träffsäkerhet och genomslagskraft den har. Målet var en tre gånger fem meter stor

skeppssida i ek som specialtillverkats i Vasamuseets snickeri, med Vasa som förlaga. Det finns visserligen historiska skildringar av sjöslag, men Fred Hocker och skjutlaget var ändå inte säkra på att kanonkulan skulle gå igenom. Det första skottet blev en succé. 10-kiloskulan gjorde lätt hål i den 45 centimeter tjocka sidan. Men det blev en mindre skur av träsplitter på insidan än vad Fred Hocker förväntat.

– Den här killen är död, men han här klarade sig bra, säger Fred Hocker och pekar på skärmarna bakom målet som ska föreställa besättningsmän.

Men andra skott gav mycket splitter, och forskarna kan nu säga att mängden dödligt splitter beror mer på var kulan träffar än kulans hastighet. Om man dör eller inte beror på tur.¹³

Som framgår av citatet gick en del av experimentet ut på att dokumentera de skador som beskjutningen med dåtida kanoner orsakade på skepp och människor (Hocker 2020). Återigen var det alltså fråga om att synliggöra den död som döljer sig i de tunga kanonerna. Men vad som också blir tydligt är att provskjutningarna var en medvetet arrangerad mediehandling, med både TV-teamet och närvarande publik:

Inför ett par hundra åskådare på Bofors testcenter i Karlskoga provsköts kanonen den 22 oktober 2014. Med höghastighetskameror, dopplerradar och annan modern teknik kunde man för första gången göra vetenskapliga tester av en gammaldags kanon.

Tillgången till vapentillverkaren Bofors moderna skjutläggning innebar att projektet också kunde använda sig av den avancerade mätteknik som fanns på plats. Det pekar på ytterligare ett symbiotiskt förhållande som existerar kring *Vasa*, nämligen den dragningskraft som det återfunna skeppet återkommande haft på olika slags företag och kommersiella verksamheter.

Bärgningen av *Vasa* 1961 möjliggjordes genom att marinen under lång tid ställde både dykare och utrustning till projektets förfogande. Själva lyftet utfördes med hjälp av Broströmrederiets dotterfö-

retag Neptun. Stockholm anslöt med den enorma pontonkranen *Lodbrok*, medan Waxholmsbolaget upplät en av sina färjor till journalisterna. Wasavarvet uppfördes som ett samarbete med bland annat företaget Munsjö som stod för takarbetet över dockan.¹⁴ På senare år har den svenska ståltillverkaren Sandvik engagerats av Vasamuseet för att byta ut samtliga skeppets tusentals järnbultar mot nya i ett avancerat stålmaterial som ursprungligen tagits fram för behov inom gas- och oljeindustrin.¹⁵

Gång efter annan ger även kanonerna upphov till teknikorienterade samarbeten. President Kennedys ”dolda avfyringsanordning” från den turnerande vasakanonen är ett tidigt exempel, men det finns flera. Ett par år efter den lyckade provskjutningen med kopian av vasakanonen går vänföreningen in som finansiär i ännu en operation av stort intresse för Vasamuseet. En mindre bronskanon ska ha tappats tillbaka i vattnet under bärgningsarbetet på 1600-talet, och ingen vet heller vad som hände med de resterande pjäserna. Den nya satsningen får namnet ”Finding the Vasa Cannon” och involverar förutom vänföreningen och Vasamuseet även de brittiska och holländska ambassaderna. Att så sker beror på att det finns en del arkivmaterial som pekar på att de upptagna kanonerna har sålts utomlands, kanske till England eller Holland.¹⁶

Den ena halvan av projektet efterlyser alltså de 58 kanoner som man vet togs upp från vraket decennierna efter förlisningen. Kanske är det så att vetskapen om någon eller några av dessa kanoners vidare öden döljer sig i ett magasin, arkiv eller museum någonstans i världen. Den andra halvan tar sikte på den enstaka kanon som gick förlorad under det tidiga bärgningsarbetet.

I början ser det hela lovande ut. På en helsida i *Svenska Dagbladet* rapporterar tidningen i augusti 2018 om vad som verkar vara det första nya lösfyndet kring *Vasa* på 50 år. Museets forskningschef kommenterar att det föremål som syns på botten-scannern skulle kunna vara ”den trepundare av 1500-talstyp som vi letat efter”. Han tillägger dock att det krävs fortsatta undersökningar innan fyndet kan bekräftas.¹⁷

Fyndet förblir obekräftat och sökandet går vidare. Ett år senare rapporterar media att eftersöket får hjälp av en av marinens undervattensfarkoster, vilket gör det möjligt att ringa in en del platser och föremål som man planerar att undersöka närmare med dykare. Marinen bistår även med forskningsfartyget *Elektra*. Utrustad med ”tre olika slags ekolod” har den instrument för att både kartlägga botten och ”se flera meter ner i sedimenten”.¹⁸ Ansträngningarna blir resultatlösa och hösten 2022 bestämmer sig vänföreningen för att pausa projektet. Även om den saknade kanonen, än så länge, inte gått att uppringa understryker uppståndelsen kring det eventuella fyndet hur både *Vasa* och bronskanonerna fortsätter att befinna sig i både medias och teknikens synfält. Tilläggas kan att när museet Vrak – Museum of Wrecks invigdes på Djurgården 2021 var det den nytillverkade kopian som stod för smällarna.

Estetiserad och lättSAM död

Genom den noggranna dokumentationen av splitter och förväntade skador placerade provskjutningen av vasakopian döden i skeppets originalkanoner. Men bortsett från den omsorgsfulla inramningen av de båda kanonerna i utställningen Strid! är det sällan som museet vinnlägger sig om att leda besökarnas tankebanor vidare till vad pjäserna de facto var ämnade för. Den ensamma vasakanonen intill skeppet och kopian i entrén saknar helt och hållet denna slags påminnelser. Här finns ingenting som påminner om vilka förödande konsekvenser som kanonerna *som vapen* fick för människor och skeppsmaterial.

Jämfört med den synliggjorda döden i Strid! kan de sistnämnda pjäserna av den anledningen beskrivas som känslomässigt neutrala. I andra sammanhang är döden kring kanonerna däremot mer aktivt nedtonad. I Digitalt museum finns ett trettiotal fotografier som skildrar utställningen och på knappt hälften av dessa förekommer utställningens två kanoner. Många av bilderna har ett blåtonat bakgrundsljus vilket ger dem ett tydligt estetiskt uttryck. Inte sällan är kanonerna det centrala motivet. Ibland visas de ensamma, ibland är

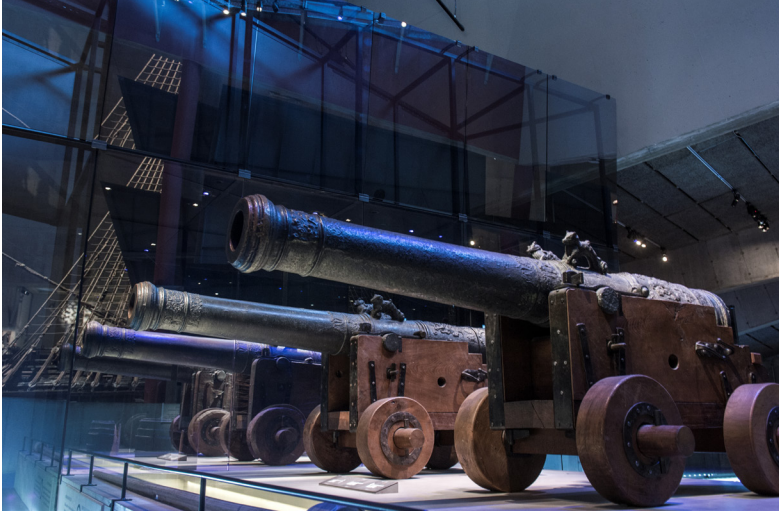

BILD 4: I det blåtonade ljuset framträder kanonerna som på en och samma gång imponerande och estetiskt tilltalande museiföremål. Reflektionen i glaset får de två pjäserna att se fler ut. Fotograf: Anneli Karlsson/Vasamuseet, CC-BY.

de omgivna av människor. På ett av fotografierna syns två barn som lekfullt hänger från en av kanonmynningarna. Om utställningens övergripande tema är krigets verklighet och människors brutala död pågår i denna bild en annan kommunikation runt de båda vasakanonerna, som säger att allt inte behöver tas lika allvarligt.

Att lek och fantasi kan vara en central del av kulturarvskapanden är något som framhållits också av andra forskare. Så har den gotländska Medeltidsveckans iscensättningar av allt från påträngande tiggare till tornerspel och hövisk kärlek studerats ur detta perspektiv (Gustafsson 2003), medan andra lyfter fram hur det kalla krigets kulturarv ofta inbegriper ett utpräglat barntilltal (Frihammar, Krohn Andersson, Wendt och Åse 2023).

Den här mer lättsamma sidan av vasakanonerna återkommer även i mer direkta kontakter med press och allmänhet. I maj 2021, under den pågående pandemin, går det nedstängda museet ut

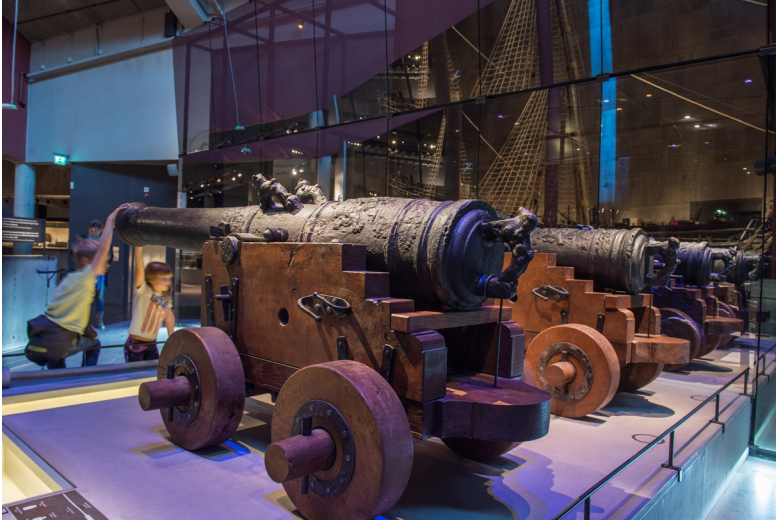

BILD 5: När några barn greppar tag i en av kanonerna har fotografen påpassligt fångat tillfället. Bilden understryker inte bara lekens utrymme på museet, utan också kanonernas sinnliga och taktila kvaliteter. Fotograf: Anneli Karlsson/Vasamuseet, CC-BY.

med informationen att utställningarna inom kort ska öppnas igen. Rekommendationen till besökarna är att hålla en kanonlängds avstånd till andra människor, något som illustreras med hjälp av en bild på en kanon och två leende guider med utsträckta armar.¹⁹

Ett annat exempel på en mer skämtsam användning av kanonerna kan hämtas från det flöde som museet upprätthåller på facebook. Det inleds med ”KANONER, kanoner, kanoner ...” för att sedan fortsätta i samma spår:

Det är kanontrist att Vasamuseet är stängt men kanonkul att Vasamuseets butik har digitalt öppet! Varför inte slå till på en liten, mellan, stor eller kanonstor kopia av en Vasakanon? Eller några tunga kanonkulor? Kanoner finns från 65 kronor till 19500 kronor. Två av kanonkopiorna, de allra största, har eldrör av bronserad mässing och går att skjuta salut med. Kanonkul!²⁰

BILD 6: "Onsdagen den 19 maj öppnar Vasamuseet för besökare igen – efter att ha varit stängt i 200 dagar. Besökarna är välkomna att komma nära skeppet *Vasa* och samtidigt hålla avstånd till varandra. En Vasakanonlängd är lagom". Pressmeddelande från Vasamuseet. Fotograf: Catrin Rising /Vasamuseet, CC-BY.

Parallellt med att museet kurerar en utställning som på ett kraftfullt sätt understryker att vasakanonernas uppgift var att sprida död och förödelse kan man alltså på andra ställen i museibyggnaden, eller i den egna publika och mediala kommunikationen, omge kanonerna med helt andra associationer. Nu används den ikoniska vasakanonen istället för att på ett mer lekfullt sätt presentera museet och dess samlingar. Genom att ta bort döden ur föremålet blir det möjligt att omtolka kanonen till att bli något annat än ett vapen. I shoppen presenteras kanonerna som lämpliga att skjuta egna saluter

med, som attraktiva samlarföremål, och som behändiga souvenirer att ta med hem.

Alldeles som när den riktiga vasakanonen åkte världen runt och agerade ersättare för det stormaktstida krigsskepp som befann sig i Sverige blir de saluförda vasakanonerna förvandlade till ett substitut, eller en *metonym*, för det stora skeppet. I mån av plånbok och intresse kan vem som helst i symbolisk mening köpa med sig en liten del av det världsberömda skeppet. Eller varför inte smaka på Vasa? Shopen saluför givetvis också askar fulla av ”kanonkolor”, med smak av salmiak.

Den dödliga katastrofen som souvenir och godis: det är onekligen svårt att föreställa sig något mer avlägset från det resonemang om de bärgade föremålets morbida aura som inledde denna artikel. Samtidigt är det i denna slags publika och kunskapsrelaterade verklighet som många av dagens museer har att mejsla ut sin egna vardagliga praktiker. Vasamuseet är ett sedan länge internationellt erkänt turistmål. Då ligger det i sakens natur att museet också kan välja att såväl maximera som minimera de egna föremålets tragiska materialitet. Ibland blir kanonerna till dödsbringande vapen, och ibland bejakar museet tvärtom deras kapacitet till taktila och sinnliga upplevelser, barnslig lek och lättköpta ordvitsar.

Litteratur och källor

- Arnshav, Mirja 2023. Svartekens dragningskraft. I: *Vrak. Havets rika historia*. Carl Douglas (red.). Bokförlaget Max Ström: Stockholm.
- Arnstad, Henrik 2009. *Varför bärgades skeppet Vasa? Studie angående nätverk och historiekonstruktion under slutet av 1950-talet*. Kandidatuppsats, Historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Aronsson, Peter och Magdalena Hillström (red.), 2005. *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Tema Kultur och samhälle, Campus Norrköping, Linköpings universitet.
- Bendix, Regina 1997. *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies*. Madison: University of Wisconsin Press.

- Bennett, Tony 1995. *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*. London: Routledge.
- Cederlund, Carl Olof 2012. Ett oskrivet kapitel i skeppet Vasas historia. *Forum Navale*, vol. 68.
- Cederlund, Carl Olof 2020. Vasas historia är inte bara 1600-tal! I: Aktuell marinarkeologi. Texter från ett seminarium på Vasamuseet och Sjöhistoriska museet, Stockholm, 13–14 maj 2019. Rune Edberg och Nicklas Eriksson (red.). Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet.
- Cederlund, Carl Olof 2022. *Om dykeriets historia. Från Leonardo da Vinci till Anton Ludvig Fahnehjelm*. Skärhamn: Båtdokgruppen.
- Christensson, Ann-Britt 2007. Marinmuseum växer fram. I: *Marinmuseum. Tapperhet, ömhet, manlighet & dygd*. Jenny Rosenius (red.). Karlskrona: Marinmuseum.
- Dayan, Daniel och Elihu Katz 1992. *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ekström, Anders 1994. *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*. Stockholm: Nordiska museet. Diss.
- Ekström, Anders, Solveig Jülich och Pelle Snickars (red.), 2006. *1897. Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*. Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv.
- Ekström, Simon 2021a. Out of the water. Wrecks and salvage at the intersection of death, time past, and national glory. I: *Facing the Sea. Essays in Swedish Maritime Studies*. Simon Ekström och Leos Müller (red.). Lund: Nordic Academic Press.
- Ekström, Simon 2021b. *Sjödränkt. Spektakulär materialitet från havet*. Göteborg: Makadam.
- Ericson, Lars 1999. Historiskt panorama eller samtidsutställning? Arméns och flottans paviljong på Stockholmsutställningen år 1897. I: *Athena och Ares*. Fred Sandstedt och Thomas Roth (red.). Stockholm: Statens försvarshistoriska museer.
- Eriksson, Niklas 2017. *Riksäpplet: arkeologiska perspektiv på ett bortglömt regalskepp*. Lund: Nordic Academic Press.
- Frihammar, Mattias, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt och Cecilia Åse 2023. *I kalla krigets spår. Hot, våld och beskydd som kulturarv*. Göteborg: Makadam.

- Gustafsson, Lotten 2002. *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Stockholm: Nya Doxa. Diss.
- Hafström, George 1958. Äldre tiders bärgningsarbeten vid vraket av skeppet Wasa. *Tidskrift i Sjöväsendet*, nr 10.
- Hafström, Georg 1961. A. L. Fahnehjelm och skeppet Wasa. *Tidskrift i Sjöväsendet*, nr 6.
- Harrison, Rodney 2013. *Heritage. Critical Approaches*. New York: Routledge.
- Helsing Rydergård, Kajsa 2013. Utan reklamen inget Vasamuseum. *Företagshistoria*, nr 4.
- Helmerson, Klas 2013. *Att fånga tillfället. Hur ett fiaskobaserat ettföremålsmuseum blev världsberömt*. Stockholm: Vasamuseet.
- Hocker, Fred 2020. Understanding the Gundeck Experience. I: *On War on Board. Archaeological and Historical perspectives on Early Modern Maritime Violence and Warfare*. Johan Rönby (red.). Huddinge: Södertörns högskola.
- Johansson, Ynge 1963. Ett tvåhundraårigt museum byter namn. I: *Aktuellt från Föreningen Varvsmuseets vänner i Karlskrona, 1963*. Karlskrona: Föreningen Varvsmuseets vänner i Karlskrona.
- Jülich, Solveig, Patrik Lundell och Pelle Snickars (red.), 2008. *Mediernas kulturhistoria*. Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv.
- Katz, Elihu 1980. Media Events. The Sense of Occasion. *Studies in Visual Communication*, vol 6, nr 3.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 1998. *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.
- Nordlinder, Gunnar 1988. Sjöhistoriska Museet 50 år. I: *Sjöhistoriska museet 50 år*. Stockholm: Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm.
- Nyblom, Andreas 2012. Personhistoriska effekter: om Nordiska museet och berömmelsens kulturhistoria. I: *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*. Birgitta Svensson och Anna Walette (red.). Makadam: Göteborg.
- Ohlsson, Hans-Lennart 2022. Drömmen om ett marinmuseum. I: *Klart skepp. Svenska flottan i krig och fred under 500 år*. Mats Djurberg m fl (red.). Lund: Historiska media.

Perez-Alvaro, Elena och Martijn Manders 2016. Playing the values. Sound and Vision of the Violin of Titanic. *Journal of Cultural Heritage*, vol. 21.

Randall, Lorelei 2013. *Bärgningar – Regalskepp – Vasa. Olschanskis öden*. Ingarö: Lorelei Randall.

Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. New York: Routledge.

Dagspress

Dagens Nyheter 1961-04-25: ”Upptäckaren ombord. Fanfarer hälsade ’Vasa’ på Strömmen”.

Svenska Dagbladet 1961-04-24: ”Vasa bryter åter vattenytan efter 332 år. Stormaktstiden möter TV-åldern”.

Svenska Dagbladet 1962-04-25: ”Tusentals möter bärgarnas triumf. Pukslag, trumpetstötar, hurrarop och applåder”.

Dagens Nyheter 1961-05-02: ”Stor folkvandring till ’Vasa’ i helgen”.

Dagens Nyheter 1961-05-03: ”’Kanon och kråsnål’ Vasa-fynd. Utgrävning i sprintertakt”.

Svenska Dagbladet 1962-02-19: ”Stig in i wasatiden under Munksjötak”.

Svenska Dagbladet 2018-08-28: ”Nya fynd från Regalskeppet Vasa. ’Det är otroligt stort’”.

Digitala länkar [i den ordning de dyker upp i texten, samtliga besökta 23-09-09]

<https://www.vasamuseet.se/utforska/vasamuseets-podd/textversioner/bargningen-av-vasa>

<https://digitaltmuseum.se/011014851154/10-20>

<https://www.vasamuseet.se/utforska/vasas-historia/krigsskeppet>

<https://www.vasamuseet.se/om-vasamuseet/pressrum/strid---ny-utställning-pa-vasamuseet>

<https://www.mynewsdesk.com/se/vasamuseets-vaenner/pressreleases/vasamuseets-vaenner-skjuter-skarpt-med-vasakanon-932398>

<https://www.svt.se/nyheter/vetenskap/mer-krut-i-vasas-kanoner>

<https://www.vasamuseet.se/om-vasamuseet/pressrum/sandvik-hjalper-till-att-radda-skeppet-vasa-genom-fou-samarbete-med-vasamuseet>

<https://poddtoppen.se/podcast/1048554866/vasamuseets-podd/finding-the-vasa-cannon>

<https://www.svt.se/nyheter/inrikes/nu-pagar-jakten-pa-vasas-forsvunna-kanoner>
<https://digitaltmuseum.se/021017330907/vasamuseet-utställning-skepp-i-strid>
<https://www.vasamuseet.se/om-vasamuseet/pressrum/antligen-vasamuseet-oppnar-for-besokare-igen-den-19-maj>
<https://www.facebook.com/131323440512/posts/10158953181710513/>

Noter

- 1 Det handlar om ett omfattande forskningsfält, men några antologier som i likhet med denna artikel studerat specifikt svenska förhållanden kan ändå nämnas: *Kulturarvens dynamik* (Aronsson & Hillström red. 2005); *Mediernas kulturhistoria* (Jülich, Lundell & Snickars red. 2008); 1897. *Mediehistorier kring Stockholmsutställningen* (Ekström, Jülich & Snickars red, 2006).
- 2 Oden ersattes efter den första veckan av den likaledes helt nya torpedkryssaren Örnen (Ericson 1999).
- 3 För en ingående diskussion om det historiska kunskapsläget kring Vasas vrakplats, se Cederlund (2012, 2020).
- 4 <https://www.vasamuseet.se/utforska/vasamuseets-podd/textversioner/bargningen-av-vasa>
- 5 Wasavarvet öppnar för publik 30 november 1961, men den egentliga invigningen sker den 16 februari 1962.
- 6 Olle Näsman var vid detta tillfälle presschef för SAS, men hade tidigare varit ordförande för Wasanämnden (Helmerson 2013).
- 7 <https://digitaltmuseum.se/011014851154/10-20>
- 8 Enligt Helmerson (2013) användes vasakanonerna som salutkanoner fram till Vasamuseets tioårsjubileum den 15 juni 2000.
- 9 <https://www.vasamuseet.se/utforska/vasas-historia/krigsskeppet>
- 10 Rummet ingår i utställningen Livet ombord. En skylt upplyser om att den är del av en större miljö som visar Vasas övre batteridäck ”från stormasten och akter över till styrhytten och kajutan”.
- 11 <https://www.vasamuseet.se/om-vasamuseet/pressrum/strid---ny-utställning-pa-vasamuseet>
- 12 <https://www.mynewsdesk.com/se/vasamuseets-vaenner/pressreleases/vasamuseets-vaenner-skjuter-skarpt-med-vasakanon-932398>
- 13 <https://www.svt.se/nyheter/vetenskap/mer-krut-i-vasas-kanoner>

14 Se tex *Svenska Dagbladet* 1962-02-19. Samarbeten och allianser kring Vasabärgningen diskuteras av Arnstad (2009), Hellsing Rydergård (2013) och Helmerson (2013), se även Ekström 2021a.

15 <https://www.vasamuseet.se/om-vasamuseet/pressrum/sandvik-hjalper-till-att-radda-skeppet-vasa-genom-fou-samarbete-med-vasamuseet>

16 Projektet och dess upprinnelse presenteras ingående i en annan av Vasamuseets poddar: <https://poddtoppen.se/podcast/1048554866/vasamuseets-podd/finding-the-vasa-cannon>

17 *Svenska Dagbladet* 2018-08-28.

18 <https://www.svt.se/nyheter/inrikes/nu-pagar-jakten-pa-vasas-forsvunna-kanoner>

19 <https://www.vasamuseet.se/om-vasamuseet/pressrum/antligen-vasamuseet-oppnar-for-besokare-igen-den-19-maj>

20 <https://www.facebook.com/131323440512/posts/10158953181710513/>

Summary

The cannons on *Vasa*: Mediation and musealization of tragic cultural heritage

This article explores how museums and media relate to bronze cannons as both historical artifacts and symbols of dreadful events. Through an analysis of the salvage projects associated with the two warships *Vasa* and *Kronan*, two distinct museum perspectives on the guns are examined as an example of what the article refers to as a “tragic cultural heritage.” On one hand, there is the possibility to disconnect the objects from their association with death. On the other hand, museums can also choose to emphasize their destructive and warlike potential. By means of historical and media analyses, as well as visits to relevant museums and their websites, the cannons are contextualized as part of maritime cultural heritage and the museums’ strategic management of these objects. The article aims to shed light on the complex dynamics between material and symbolic significance in the creation and preservation of cultural heritage.

Keywords: *Vasa*, cannons, maritime heritage, media events, musealization

Nyckelord: *Vasa*, kanoner, maritimt kulturarv, mediehändelser, musealisering

SVEN-ERIK KLINKMANN

Lyckans platser i gränsområdet mellan det imaginära och verkliga

I denna undersökning tar jag fasta på hur lyckan och det lyckliga knyts till vissa platser i gränsområdet mellan det imaginära och verkliga. Min utgångspunkt är att man i detta konstruerande av lyckans platser speciellt tydligt kan iaktta hur mytiska element opererar inom områden som annars vanligtvis tenderar att betraktas som vardagliga, praktiskt orienterade och verklighetsbetonade. Framställningar av lyckans platser studerar jag genom att analysera några olika exempel med fokus på deras kulturella dynamik och resonans.

Hur skapas och brukas föreställningar om lyckans platser genom kulturella artefakter som tv-program, opera, bildkonst, populärmusik och epos? I min analys identifierar och analyserar jag fyra typer av platser som på olika vis kopplas samman med lycka. Någon absolut gräns mellan dessa typer av lyckans eller det lyckligas platser existerar knappast, men analytiskt kan det ändå vara skäl att separera.

Den första typen av en lyckans plats är den som förekommer i myter. Här analyseras tre sådana mytiska platser: barndomslandet, landet Cockaigne och Satumaa (så som det beskrivs i en känd finsk tango med samma namn). Den andra typen utgörs av speciella

minnesplatser som också fungerar som lyckans platser. Två svenska schlagers analyseras här som exempel på sådana platser. Det är sångerna *Lyckliga gatan* och *Trettifyran*, båda från 1960-talet. Den tredje typen utgörs av idealiserade platser. Exempel på sådana platser är dels gården/tv-programmet *Strömsö*, dels det moderna hemmet. Den fjärde typen utgörs av platser i ett berättande om hjältar. I sången *Am Stillen Herd in Winterszeit* ur Richard Wagners operan *Die Meistersinger von Nürnberg* Wagner-operan låter sig en ung riddare hemma i sin borg inspireras av den gamla mästarsångaren *Walther von der Vogelweide* för att kunna knyta lyckans band. I Homeros epos *Odysseén* återvänder hjälten *Odysseus* hem från kriget i Troja efter många umbäranden. Sången och eposet är här exempel på hur en speciell typ av en lyckans plats konstrueras, en plats som är en del i en process, kopplad till den romantiska känslan respektive hemkomsten.

Undersökningen kommer att belysa betydelsen av myt, minnande och idealisering vad gäller att konstruera sådana distinkta lyckans platser i samband med en produktion och konsumtion av kultur, inte minst en populär sådan.

Man kan notera att redan innebörden i ordet *lycka* och dess avledningar *lycklig*, *att lyckas*, *att ha lycka*, inklusive motsatsen till *lycka* i form av *olyckan* och *det olyckliga*, gör ordet svåråtkomligt för analys. Mångtydigheten i ordet är frapperande stark. Det tycks röra sig på en axel mellan det grekerna talade om som *Fortuna*, lyckans och ödets gudinna, och *eudaimonia*, ett djupt, varaktigt tillstånd av lycka och välbefinnande.

Draget av myt hos lyckan och det lyckliga visar sig redan i olika sätt varpå man kan mana fram detta fenomen och begrepp i versrader och ordspråk som kan ha en mycket gammal och ofta svårutredd historia. Det gäller exempelvis ordspråk och talesätt som: ”Avundas aldrig någon den lycka han ser ut att ha - du känner inte till hans hemliga sorger” (indiskt ordspråk), ”Lycklig den människa som finner visheten, den människa som får förstånd” (Ordspråksboken) och ”Bättre en fågel i handen än tio i skogen” (anonymt ordspråk), och många, många fler. Eller det kan gälla en vers i den så kallade

barnpsalmen Gud som haver barnen kär: ” Gud som haver barnen kär, / se till mig som liten är. / Vart jag mig i världen vänder, / står min lycka i Guds händer. / Lyckan kommer, lyckan går, / du förbli-
ver, Fader vår.”

Det tycks finnas ett starkt drag av myt, någonting strukturellt grundande hos begreppet lycka / det lyckliga. Med myt förstås här varje språkligt eller semiotiskt system som avser att genom en denotationsprocess (”direkt betydelse”) skapa ett slags grundläggande mening som stabiliserar en rad konnotationer (indirekta, associativa betydelser) och därmed skapar illusionen att språk och andra semiotiska system är genomskinliga. I semiotikens teckensystem kommer de två delarna det betecknande (*signifier*) och det beteckande (*signified*) att sammanfalla (se Barthes 1968 och 1970, Silverman 1983). Resultatet av detta utgör enligt Barthes myten.

Antropologen L.R. Goldman (1998) har konstaterat att den aristoteliska synen på skillnaden mellan myt och mimesis fortfarande tycks äga sin giltighet. Han påpekar att exempelvis barns lekar hos Huli-folket i Papua Nya Guinea, beskrivna i hans studie *Child's Play. Myth, Mimesis and Make-Believe*, enligt den aristoteliska traditionen utgör en mimesis (eller en verklighetsavbildning, ett rollspel) av så kallade *personae*, vilka är lika med roller eller masker. I lekarna är barnen involverade i handlingar som kunde tolkas i och genom det Goldman med ett grekiskt begrepp kallar *muthoi*, det vill säga intrigstrukturer eller ”scripts”, berättelser, tal eller historier. Dessa scenarier, som delvis utgör dokumentationer av den verkliga världen, delvis utgör elliptiska hypotetiska vinjetter, handlar enligt Goldman inte så mycket om att falsifiera världen som att ange olika vägar för ”att se något som”. Alltså om fantasi, den imaginära för-
mågan hos människan.

Folkloristen Sofie Strandén (2010) beskriver i sin avhandling ”*I eld, i blod, i frost, i svält*”. *Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande* någonting liknande med hjälp av begreppet typfigurer. Hon konstaterar att typfigurerna förekommer på ett delvis annat plan än den vardag vi lever i. Man kan enligt henne hänföra dem till ett mytiskt universum där de lever ett episkt liv

som inte begränsas av vår tids- och rumsuppfattning. Typfigurer uppstår med de människor som omtalas som grund, som ett slags renodling av de människor som man mött, sett, hört talas om, levt och arbetat med eller som en sådan människa man identifierar sig och framställer sig själv som. Upptäckten av ett sådant fenomen är inte ny, konstaterar Strandén och nämner oral history-forskarna Raphael Samuel och Paul Thompson som identifierat den här formen av aktörer i berättandet som något som hör folkloren till trots att aktörerna i fråga tar skepnad av verkliga och namngivna människor.

Lyckan är alltså enligt en rad ordspråk och talesätt både svåråtkomlig och svår att bibehålla en längre tid. Maksim Gorkij har formulerat den insikten på följande sätt: ”Lyckan ser alltid liten ut när du håller den i dina händer, men släpp den, och du inser genast hur stor och dyrbar den är”. Den tycks också enligt den grekiska tanken vara något som är förbundet med mod och hjältedåd, *kleos*. Filosofen Hannah Arendt (1998, 2013) har påpekat om hjälten Akilles:

Så om någon medvetet strävar efter att dväljas i sitt väsen eller att lämna en identifierbar persons historia efter sig som har en aura av ’ödödlig ryktbarhet’ och kan stå emot tidens tand, måste han i likhet med Akilles välja ett kort liv och en tidig död. Endast den som inte överlever det yttersta uppbudandet av sina krafter förblir obestriddligen herre över sin etablerade identitet och potentiella storhet, eftersom han genom att dö inte berörs av följderna av och fortsättningen på det han påbörjat.

Akilles levnadshistoria och tidiga död visar enligt Arendt att man endast kan försäkra sig om en bestående lycka genom att man avstår från att leva i ett kontinuum där man visserligen alltid ådagalägger något av sig själv, men där man aldrig kan uppenbara sig själv, sin egen identitet, helt och hållet. Lyckans apori, dess paradoxala natur är enligt Arendt sammanbunden med handlandets bräcklighet och instabilitet. Handlandet kommer alltid att utgöra en utmaning vad gäller kraften hos den enskilde, menar hon. Att nå tillståndet *eudaimonia*, ett slags lycksalighet bortom döden enligt den grekiska tanken, kan aldrig förverkligas så länge man lever.

Det finns någonting gåtfullt och svåråtkomligt i detta lyckobegrepp, något som artikuleras i sången *Det gåtfulla folket* med text av Beppe Wolgers och melodi av Olle Adolphson, inspelad av Adolphson år 1961, där speciellt barndomen förknippas med olika typer av lyckokänslor och -tillstånd, som i vers två av sången:

Barn är ett folk och de bor i ett främmande land
Detta land är en äng och en vind
Där finner kanske en pojke ett nytt Samarkand
Och far bort på en svängande grind
Där går en flicka som sjunger om kottar, själv äger hon två
Där vid ett plank står en pojke och klottrar att jorden är blå
Där går en pojke som blev indian
Där, där går kungen av skugga runt stan och skuggar bovar
Och där fann en flicka en festlig grimas som hon provar
Alla är barn och de tillhör det gåtfulla folket

Det problematiska med ett sådant imaginärt lyckobegrepp är att det så lätt kan slå över i sin motsats. Ett tillstånd av vila, lek, sysslolöshet kan bli olidligt, som i Pieter Brueghel den äldres oljemålning *Het Luilekkerland* (1567), även känd som *Landet Cockaigne*, det vill säga ett mytiskt land av överflöd i den medeltida europeiska föreställda världen. Men samtidigt kan människorna som bebor detta land uppvisa en slående brist på hämningar. Alldeles speciellt handlar det om sysslolöshet och frosseri, två av den katolska lärans döds- eller kardinalsynder. Det är en värld utan gränser och ansvar, ett land av motsägelser, där alla samhällsrestriktioner trotsas och maten är riklig, med en himmel där ost regnar ner över människorna. Att skriva om detta Cockaigne var under högmedeltiden på 1200- och 1300-talen vanligt i form av satiriska verser skrivna av så kallade goliarder, det vill säga unga präster. Askesen som motsats till det vällustiga fanns implicit eller explicit med i den typen av framställningar. *Encyclopedia Britannica* beskriver det imaginära landet som epikuréns eller vällustingens land, en medeltida utopi där livet utgörs av en ständigt pågående lyxig sysslolöshet.

Det mytiska eller mytologiska elementet i lyckobegreppet kunde också undersökas med hjälp av begrepp som ligger nära myten,

det vill säga rotmetaforen, så som filosofen Max Black (1962, 1979) utforskat det begreppet, alternativt tankefiguren hos socialpsykologen Johan Asplund (1979). Det som förenar myten, rotmetaforen och tankefiguren är att de är grundande, basala begrepp som försöker förklara hur vi behöver fantasin och det imaginära som ett slags tankens och känslans redskap. Vi behöver dem för att kunna koppla samman det yttre med det inre, förmedla mellan det som pågår i våra inre känslomässiga rum och i det yttre, kognitiva, det som vi upplever med våra sinnen. Drömmen, fantasin, konsten, leken, myterna och ritualerna befinner sig i denna skärningspunkt mellan det som sociologen Alberto Melucci (1996) har kallat inre tid och social tid.

Det är de här kulturella dynamikerna jag här ska undersöka närmare, det man kan kalla frågan om de lyckliga platsernas kulturella dynamik och resonans med en speciell uppmärksamhet på musikaliska och andra mediala representationer.

Satunmaa: Längtan till ett fjärran land

Alternativa namn för det som kallats Lyckans land är exempelvis Schlaraffenland (en tyskspråkig variation på Cockaigne), Eldorado, Shangri-La och Lycksalighetens ö. Temat med det fjärran, lyckliga landet är ett viktigt inslag i det moderna, inte minst i den populärmusik som skapades under 1900-talet. Speciellt Eldorado, guldets land, någonstans i Syd- eller Mellanamerika, har utnyttjats som grundläggande trop i populärkulturen (se exempelvis Murawska 2021). James Hiltons roman *Lost Horizon* från år 1933 om en imaginär plats kallad Shangri-La, någonstans i en djup dalgång bland bergen i Tibet, där människor sägs åldras endast obetydligt, har gjorts både i teater-, film- och radioversioner.

I populärmusiken under mellankrigstiden, men nog också senare, har temat med landet långt borta där lyckan finns tagits upp i den populära musiken, både i sånger och i mer omfattande arbeten som operetter och musikaler. Verk där denna exotiseringstendens ansetts vara betydande är Franz Lehárs operett *Leendets land* (uruppföran-

de år 1929, som film på tyska 1930), Sigmund Romberg och Oscar Hammerstein II:s *The Desert Song* (1926 som Broadwaymusikal och i amerikanska filmversioner från 1929, 1943 och 1953), Richard Rodgers & Oscar Hammerstein II:s musikal *South Pacific* (som Broadwaymusikal 1949, som Hollywoodfilm 1958, som tv-film 2001) och Rodgers & Hammersteins *The King and I* (1951 som musikal på teaterscenen och 1956 som Hollywoodfilm).

Också den finska tangon *Satumaa*, skriven av Unto Mononen år 1955 (Metsämäki & Pelkki 1997), riktar sina längtans blickar mot fjärran platser. Sången inleds med raderna: ”Aavan meren tuolla puolen jossakin on maa / Missä onnen kaukorantaan laine liplattaa / Missä kukat kauneimmat luo aina loistettaan / Siellä huolet huomisen voi jäädä unholaan.” Det vill säga: någonstans bortom det öppna havet finns ett land där vågorna slår in mot lyckans fjärran strand och där de vackraste blommor alltid lyser. Där kan man glömma oron för morgondagen (min översättning).

Sången *Satumaas* exotism brukar på finska betecknas som *kauko-kaipuu*, en längtan bort till en fjärran lyckans strand eller ett avlägset lyckligt land. Sången anses vara den mest ikoniska, mest älskade av alla finska tangor och har till och med kallats ”Finlands inofficiella nationalsång” (Söndagar Klassikern, 23.3. 2023). *Satumaas* egentliga genombrott skedde år 1962 när Reijo Taipale sjöng in en ny version som snabbt blev oerhört populär och banade väg för den stora tangoboomen i sextiotalets Finland. En viktig orsak till sångens och hela den finska tangogenrens förnyade popularitet utgjordes av det snabbt föränderliga finländska sextiotalslandskapet där urbaniseringen, industrialiseringen och moderniseringen av samhället skapade en stark nostalgisk motvåg. Allt det som sågs som gammalt och tryggt i takt med den tilltagande moderniseringen kom därmed att framstå som alltmer åtråvärt ju mindre av det som fanns kvar.

Exotiseringen hängde alltså starkt ihop med en nostalgisering. Samtidigt fanns det i sextiotalets Finland fortfarande en tydlig känsla av kollektivitet och gemenskap som dock alltmer kom att bli satt under press i takt med att en ny, mer individualistisk ungdoms-

och underhållningskultur fick allt starkare fotfäste. Spänningen mellan de här krafterna som tycktes dra åt olika håll hade också en politisk innebörd. Vänstern var i sextioalets Finland som politisk kraft betydligt starkare än den är i dag. Framför allt handlade dragkampen den här tiden om synen på behovet eller nödvändigheten av en snabb förändringstakt i samhället. Spänningen mellan dessa två motsatta krafter utgör en delförklaring till varför sången Satumaa fick en så stark kulturell resonans.

Man kan också notera att det i finsk folklore finns ett begrepp som Mononens Satumaa-tango kan sägas återaktualisera, nämligen *lintukoto*, på svenska ungefär fåglarnas hemvist, en mytisk plats som ligger någonstans långt borta i söder eller sydväst vid jordens rand eller på en plats där himlavalvet och jordytan möts. Paradoxalt nog har begreppet numera alltmer kommit att beteckna Finland, det som åtminstone fram till den 24 februari år 2022 betecknats som en liten, hemtrevlig och trygg plats. En *lintukoto*.

Mononens tango, troligen skriven år 1949 när kompositören var 19 år gammal, var från början ett instrumentalt stycke i calypso-rytm med titeln Fairyland. Texten till sången tillkom först fem år senare. Efter att speciellt Satumaa och en annan nyskriven tango av Mononen, Tähdet meren yllä, slagit så stort blev kompositörens tangomelodier starkt eftertraktade av både publiken och skivindustrin. I ett skede spelade fem olika skivbolag samtidigt in Mononens tangomelodier. Sångaren Reijo Taipale har berättat att han sjungit Satumaa live över sex tusen gånger.

Semiotikern Pirjo Kukkonen (2003:197f) beskriver sången Satumaa som ett abstrakt eller verkligt land på långt avstånd och samtidigt som ett uttryck för människans eviga längtan efter ett land som inte existerar:

The object of the longing is actually an abstraction, something indefinite. It is the heaven of the Finns, a place of peace, a Thirdness state where silence gives understanding and consolation, where man understands the meaning of existence. The more literal sense can be provided by the great emigration from

Finland in the 1950s and the 1960s from a country materially poor but existing in memories as a golden land, as J. L. Runeberg (1804–1877) describes in his poem *Vårt land*. It is the land of memories consisting of childhood, youth, longing for the past, a longing to return to the place where one's roots are, the first home described by Runeberg as Finnish nature ---

Det som ser ut förena dessa kulturella artefakter där det exotiserande och nostalgiserande elementet blir speciellt starkt är att verken tillkommit under perioder av snabb social och kulturell förändring, antingen det sedan gäller den västerländska mellankrigsperioden eller det agrara Finland under den industriella brytningstiden på 1960- och 1970-talen. Under sådana tidsperioder tycks behovet öka av föreställningar om en lycka som är mer eller mindre bestående, eller åtminstone fränkopplad från nuets krav och utmaningar. Lyckans tid och plats blir i stället förlagd till ett fantasiuniversum, ett inre föreställningsrum. Lyckan kommer då att framträda som en stark minnesbild som kan uppfattas som både personlig och kollektiv till sin karaktär.

Lyckliga gatan: Minnen av en förlorad plats

Hösten 2013 valdes låten *Lyckliga gatan*, sjungen av Timo Räisänen, till den mest populära svenska hitlåten genom tiderna i tv-programmet *Alla tiders hits* i Sveriges Television. År 1967 hade sångerskan Anna-Lena Löfgren stor framgång med låten som i original bar titeln *Il ragazzo della Via Gluck*. Sången är tonsatt av Adriano Celentano och texten skriven av Luciano Beretta och Miki Del Prete. Celentano sjöng sången vid den kända sångfestivalen i San Remo år 1966. Det året fungerade festivalen som uttagningstävling för Italiens bidrag till Eurovisionsslagertävlingen. Sången, som innehåller ett antal självbiografiska referenser till Celentanos uppväxt i Milano, eliminerades dock redan i tävlingens första omgång. Den blev ändå snabbt populär i Italien och översattes till ett antal språk, bland annat svenska och franska. Britt Lindeborg skrev den svenska texten där den första versen lyder:

Minnena kommer så ofta till mig
nu är allt borta jag fattar det ej.
Borta är huset där murgrönan klängde
borta är grinden där vi stod och hängde.
Lyckliga gata du som varje dag hörde vårt glam
en gång fanns rosor här där nu en stad fort växer fram.

Därefter följer refrängen:

Lyckliga gatan du finns inte mer,
du har försvunnit med hela kvarter.
Tystnat har leken, tystnat har sången.
Högt över marken svävar betongen,
när jag kom åter var allt så förändrat,
trampat och skövlut, fördärvat och skändat.
Skall mellan dessa höga hus en dag stiga en sång?
Lika förunderlig och skön som den, vi hört en gång.

Paradoxalt nog var Timo Räisänen, född 1979, för ung för att ha upplevt 1960-talets rivningsraseri, men han sjunger som om han kunde ha gjort det. Vad är det alltså för känsla eller känslor Timo Räisänen förmedlade när han sjöng 60-talsklassikern Lyckliga gatan i tv-programmet Alla tiders hits i Sveriges Television hösten 2013? Det faktum att låten valdes till alla tiders svenska hitlåt av "svenska folket" (det vill säga de som reagerat på tv-programmet genom att rösta) antyder att här existerar någon form av kulturell och musikalisk överföring, någonting som fastnat eller drabbat den lyssnande, aktiverat fickor eller glipor av minnen. Ytterligare en version av sången gjordes av den svenska sångerskan Veronica Maggio (född 1981) i tv-programmet På spåret's säsongavslutning år 2017. Maggio sjöng huvuddelen av texten på italienska, som *Il ragazzo della Via Gluck*, och den sista delen på svenska, som *Lyckliga gatan*.

Men vilken typ av minnen är det frågan om i Räisänens och Maggios fall? Av allt att döma kan man för båda de här versionernas del tala om en rekontextualisering och rekonstruktion av låten utifrån en annan estetik än den som var rådande när Anna-Lena Löfgren sjöng in sången på sextioalet. Frågan om rivningsraseriet

hade inte längre i 2010-talets Sverige samma emotionella tyngd som den hade på sextioalet. Det estetiska och känslomässiga avståndet till Löfgrens version kom därmed att understrykas i de två nyare versionerna. Ändå finns det i båda kvar ett tydligt drag av nostalgiskt minnande, även om det kan sägas vara förminskat och förändrat. I Maggios fall är frågan om minnesbilderna dessutom delvis återkopplad till den ursprungliga italienska versionen som inte har någonting med det svenska rivningsraseriet att göra.

Den danske teologen och filosofen Sören Kierkegaard har påpekat att det tycks finnas två helt olika typer av minnen och minnanden. Det finns ett kulturellt, kollektivt minne som gör att vi kan komma ihåg saker och ting från vår barndom och ungdom, vårt vuxenliv, sådana minnen som vi delar med många andra. Det finns också ett personligt minne som handlar om något som kan vara brännande, fortfarande aktuellt, sårbart, värt att vårda, medan det kulturella minnet, eller kanske hellre minnandet, är något som vi delar med många andra.

Här uppstår då en distinktion i fråga om de två aspekterna av minnande, det kulturella minnet och det personliga minnandet. Det kulturella minnandets modus är framför allt retroaktivt, det innebär att gårdagen transporteras till nuet. Det personliga minnandet är framför allt regressivt och innebär att nuet transporteras till gårdagen i något som inte kan delas med andra.

Minnestemat är något den franske författaren Georges Perec, född år 1936, är inne på i sin bok *Je me souviens* (1978; på svenska som *Jag minns*, 2005) där han samlat sådana övervägande kulturella minnen, sammanlagt 480 stycken, från sin barndom och ungdom, saker som man knappast ens tänker på att de är delade eftersom de förefaller så självklara och banala. Ett par exempel, på måfå, ur *Jag minns*: ”Jag minns att Michel Legrand debuterade under namnet ’Big Mike.’” (nr 38) och ”Jag minns att tävlingscyklister hade en extra innerslang rullad i en åtta runt axlarna.” (nr 160).

Perecs minnesbilder bildar på ett märkligt sätt en brygga mellan de två minnesformerna. Det handlar om banala ögonblick av minnen,

sådant man kan snappa upp i gamla tidningar och böcker: ting, men också något mer, ett perspektiv som genom sin opersonlighet ändå på något sätt blir personligt, eller åtminstone förefaller att bli det, genom Perecs val av objekt, val av perspektiv för sitt intresse. Hans minnesbilder tycks ofta sträva efter en paradoxal eller humoristisk effekt och kan sägas åstadkomma detta genom en svävning mellan ett ihågkommande av fakta, personer och händelser och en glömska eller en ofullständig minnesbild. Banaliteten i minnena – i motsats till de stora, omvälvande, ofta traumatiska händelserna – gör att de noggrant antecknade minnesbilderna antar en tvetydig, lätt humoristisk karaktär, som om just det alldagliga hos dem skulle skänka dem en speciell aura, en karaktär av att kunna återkalla en tidsanda, ett slags tidsmaskineffekt.

Någonting liknande tycks hända när Timo Räisänen och Veronica Maggio gör sina versioner av *Lyckliga gatan/Il ragazzo della Via Gluck*. De har inte personligen upplevt rivningshysterin, men de kan genom sin föreställnings- och inlevelseförmåga återskapa det som man kunde kalla en spricka i tidsstrukturen. En glipa där lyssnaren kan gå in och placera in sin egen värld av minnen. Kanske kan man när det gäller Räisänens och Maggios versioner tala om en postmodern estetik där skärvor ur gårdagen visserligen används men inte bildar någon bas för en större, enhetlig berättelse, för att anknyta den franske filosofen Jean-François Lyotards tankar om det postmoderna i boken *La condition postmoderne* (på franska 1979 och fem år senare på engelska).

När Adriano Celentano sjöng om sin uppväxt i ett av de fattigare kvarteren i Milano på 1940-talet, i *Il ragazzo della Via Gluck* (pojken från Gluck-gatan), var det verkligen en lycklig slump vad gäller den svenska versionen att ordet Gluck, alltså inte tyskans Glück, det vill säga lycka, utan namnet på mannen som kallats operans fader, Christoph Willibald Gluck från Bayern, ändå är så snarlikt det svenska ordet lycka. Gatan i Milano heter egentligen Via Cristoforo Gluck; Gluck hade studerat musik i Milano, därav namnet på gatan. Britt Lindeborg, som översatte texten till svenska, hade själv upplevt samhällsomvandlingen, rivningsraseriet i Sverige på nära håll.

Hon hade växt upp i Gamla Hagalund, Solna och gjorde tydligen en association från Via Gluck i den italienska titeln till den svenska versionens Lyckliga gatan, den som inte finns mer.

Att svenskarna som sin favorithitlåt av alla Svensktoppshittar väljer en låt som säger nej till att acceptera modernismen, det moderna samhälle som intellektuella och politiker i svenskt 1930-tal ville genomföra, den som Stockholmsutställningen år 1930 och pamfletten *acceptera* året därefter propagerade för, innebär en intressant folklig reaktion gentemot den ideologi som låg bakom rivningsraseriet, mest distinkt formulerat i den så kallade Stockholmsutställningen under devisen Moderniteten, modernisering: acceptera!

Ett utdrag ur inledningen till pamfletten *acceptera* (1931) som beskrivits som en svensk debattbok och propagandaskrift för funktionalismens idéer:

Acceptera den föreliggande verkligheten – endast därigenom har vi utsikt att behärska den, att rå på den för att förändra den och skapa kultur som är ett smidigt redskap för livet. Vi har inte behov av en gammal kulturs urvuxna former för att uppehålla vår självaktning. Vi kan inte smyga oss ur vår egen tid bakåt. Vi kan inte heller hoppa förbi något som är besvärligt och oklart in i en utopisk framtid. Vi kan inte annat än att se verkligheten i ögonen och acceptera den för att behärska den. Vad som är medel och vad som är mål i våra dagars kulturliv har det aldrig varit någon tvekan om. Det är de trötta och pessimistiska, som påstår att vi håller på att skapa en maskinkultur, som är sitt eget ändamål.

Det sången Lyckliga gatan gör är att den i efterhand vägrar acceptera den stadsförnyelse, alternativt -förstörelse, om man ser på utvecklingen i ett mer pessimistiskt ljus, som den modernistiska ideologin propagerade för. Sången kan inte förändra det som inträffat, men den kan lyfta fram allt det svåra och problematiska som denna nya dröm om lycksalighetens ö tycks ha fört med sig. På ett liknande sätt tar en annan svensk sång, Per Myrbergs hitlåt Trettifyran från år 1964, med en text på svenska av trubaduren Olle Adolphson, upp rivningsraseriet. Sången som var mycket populär

i Sverige på 1960-talet var från början amerikansk. Stuart Ambler skrev låten *This Old House* år 1954. Till skillnad från Lyckliga gatan är den svenska översättningen ganska trogen det amerikanska originalet. Sångens inledning beskriver situationen: ”Denna kåk har varit våran uti många herrans år / Denna kåk har varit vår och det har nog satt sina spår.”

Slutstrofen är obarmhärtig i all sin uppriktighet:

Men nu är det slut på gamla tider, ja nu är det färdigt inom kort
Nu skall hela rasket rivas, nu skall hela rasket bort
Så jag tar farväl och stora tårar rullar på min kind
Nu är det slut på gamla tider, nu går trettifyran i himlen in

Sången är lätt burlesk till sin stil och gör därmed frågan om rivningsraseriet till en humoristisk gest med ironisk botten. Härifrån till att göra det nostalgiska till en del av ett politiskt program, vilket är en viktig del i den förmodade attraktionskraften hos olika populistiska och även aktivistiska rörelser som vuxit sig starka på senare år, är steget ändå ganska långt. Men helt klart visar dessa sånger om det kulturarv, om än omstritt, som de gamla husen och stadsmiljöerna representerade, att det nostalgiserande draget går att använda över ett brett fält, från den populära sången till den politiska agitationen. En mer uttalat ekologiskt inriktad ”kampsång” eller visa är Evert Taubes Änglamark från år 1971, skriven som ett beställningsverk till filmen *Äppelkriget*, med de inledande raderna ”Kalla den änglamarken eller himlajorden om du vill / Jorden vi ärvde och lunden, den gröna / Vildrosor och blåklockor och lindblommor och kamomill / Låt dem få leva, de är ju så sköna.”

De platser som sångerna Lyckliga gatan och Trettifyran talar om blir ett slags platser i det kollektiva minnandet eller rentav ett slags minnesplatser, det som den franske sociologen Pierre Nora benämnt *Lieux de mémoire*, om än det här inte handlar om några monument eller platser som finns till annat än i ett kollektivt, immateriellt minne. Sångerna återuppväcker det som gått förlorat. Man kan också beskriva innehållet i sångerna som en frånvaro som görs närvarande i och genom sången.

Etnologen Owe Ronström (1998) skriver i en text om minnesplatser och minnesmiljöer utifrån Pierre Noras analys av de två begreppen, att minnet är ett fenomen som binder oss till ett evigt nu, medan historia utgör en representation av det förgångna. Minne är affektivt, magiskt, har plats för vad som passar det. Historia är en intellektuell sekulär verksamhet för vilken analys och kritik är nödvändig. Minnet har inget öga för någon annan grupp än den som binds samman av det, vilket betyder att det finns lika många minnen som det finns grupper, samt att minne är individuellt och specifikt samtidigt som det är kollektivt och mångbottnat. Historia däremot är, säger Ronström, allas och ingens, vilket är grunden för anspråken på generell, universell auktoritet.

Minne rotas i det konkreta, i platser, gester, uttryck, bilder, föremål. Historia är knutet till utveckling, abstrakta relationer. Därför är minnen absoluta medan historia bara kan handla om det relativa. Historia är evigt misstänksam mot minne, och historiens verkliga uppgift är att undertrycka och utradera minnet, menar Nora.

Ronström tillägger att dikotomier är problematiska eftersom verkligheten alltid är så mycket mer komplicerad. Samtidigt är de dock också fruktbara, just därför att de reducerar en svårgripbar verklighet till något gripbart och fattbart. Dikotomierna ska alltså inte ses som ett försök att åstadkomma en beskrivning av "hur det är", utan som analytiska verktyg i försöken att förstå hur och varför vår tid kommit att bli så besatt av historiebruk och historie(re)konstruktioner.

Strömsö: Det idealiserade hemmet

Marknaden för hemmet som en lyckans plats är i dag betydande, för att inte säga överväldigande. Antalet tidningar, tv-program och strömningstjänster som understryker betydelsen av ett vackert, idylliskt, spännande och kreativt hem är mycket stort. Tidningar som *Hemmets Journal*, *Hemmets veckotidning*, *Allers*, *Kotiliesi*, *Kodin Kuvalehti*, *Koti ja Keittiö* och en lång rad andra är ständigt fyllda av bilder och reportage på det som kan förmodas associera

till det sköna, det trygga, det lyckliga och hemmet som en lycklig plats. Också vad gäller tv-program och strömningstjänster är utbudet vad gäller allt som har med hus och hem (inklusive renoveringar och husinköp) att göra i dag enormt.

I boken *Känslor äger rum. Liv i hem, stuga och villa* (2014) har författaren och journalisten Pia Ingström kategoriserat olika typer av hem utgående från en distinktion mellan de föreställda och de levda hemmen. I den första gruppen ingår estetiserade hem, konsumtionshem, hemmet som konsumtion, hemmet som maskin och redskap, det goda hemmet och det hemska hemmet. I kategorin levda hem hittar man det råddiga hemmet, det rojsiga hemmet, det döende hemmet och det farliga hemmet. Adjektivet rojsig anger i helsingforssvenskt talspråk att någonting är otäckt och slarvigt. Kategorin det lyckliga hemmet saknas dock i Ingströms genomgång, något man kan förmoda har att göra med just det svårinringade i problematiken lycka och det lyckliga. Det som kommer närmast det lyckliga hemmet i Ingströms genomgång är antagligen det goda hemmet, också det som begrepp svårinfångat.

Strömsö utgör namnet på en plats belägen ungefär tio kilometer utanför Vasa i skärgårdsbyn Västervik. Det är också är namnet på ett tv-program med ett livsstilsinnehåll som sänds från platsen i fråga. Strömsö har därmed åtminstone tre betydelser: Den första utgörs av platsen och fritidshuset, eller villan på finlandssvenska, utanför Vasa, byggd år 1852 av Adolf Grönberg, ägare till Grönvik glasbruk. Den andra är tv-programmet som produceras där och den tredje är begreppet som associerar till både platsen och tv-programmet. Den tredje, överförda betydelsen innebär att platsen kommer att fungera som en markör för lycka och välgång, allt det positiva tv-programmet visar upp. Det är en plats där solen alltid skiner och allt det programmakarna företar sig lyckas förbluffande väl. I Strömsöprogrammet sysslar man med vanliga saker i köket och i trädgården, ett format som också finns i flera program i Sveriges tv, t.ex. *Sommartorpet*.

Sommaren 2022 firade tv-programmet Strömsö sitt 20-årsjubileum med ett öppet hus som drog över fyra tusen besökare. En förklaring

till varför programmet uppfattas som så positivt och snällt gavs i anslutning till jubileet: ”Vi pratar inte om problem och obehagliga saker på Strömsö, utan tittarna vet att det är tryggt att se på Strömsö” (Morney 2020). I ett reportage om firandet skriver Anci Holm i *Hufvudstadsbladet* att Strömsö, som hon kallar ett finlandssvenskt Utopia där allt går som smort, ligger i den optimala skärningspunkten mellan fiktion och verklighet, tv-produktion och den riktiga världen. Det faktum att det ser ut som om allt skulle gå som på räls i tv-programmet har gjort att uttrycket ”som på Strömsö” eller ännu hellre, ”det här går inte som på Strömsö” blivit ett slags formel för skillnaden mellan det verkliga livet och det idealiserade. Speciellt i sin negativa form har uttrycket blivit en viktig del av den finländska konversationen på 2000-talet, både på finska och på svenska.

Semiotikern Pirjo Kukkonen (2008) som undersökt den semiotiska rikedomen i textningen av programserien till finska har påpekat att det är Strömsö villan och idyllen som gör programmet, tillsammans med matlagningen och pysslandet. Villan och idyllen representerar enligt Kukkonen eventuellt den trygghet som skapas på en annan veranda, nämligen på verandan i Muminfamiljens hus. Kolumnisten Theresa Norrmén (2006) kopplar också hon i kolumnen Strömsökväll med Muminrollen samman Strömsö och Muminrollen. Uttrycket Strömsökväll sägs enligt Norrmén betyda att man ska gå hem från jobbet i tid, utan att gå via krogen, för att hela familjen ska städa och fixa i hemmet, med ett leende på läpparna. Hon skriver att det finns hundratusentals finskspråkiga som älskar Strömsö och som aldrig missar ett avsnitt – och som dessutom ser Strömsö som definitionen på finlandssvenskhet.

Strömsö i den överförda betydelsen som en lyckans och det lyckosammias plats, så som massmedia framställer den, blir även en plats där det specifikt finlandssvenska står i fokus på ett sätt som är ovanligt i livsstilsprogram av detta slag. Programmet kan uppfattas som både excentriskt och exotiskt ur både en finskspråkig och rikssvensk synvinkel. För den finskspråkiga majoriteten kan det finlandssvenska som Strömsö representerar förstås som en fortsätt-

ning på tidigare mentala konstruktioner av det finlandssvenska, betraktat som speciellt privilegierat, välmående, välskött, alltså med hjälp av värderande adjektiv som har sin bakgrund i det långa historiska perspektiv som utgörs av de två språkgruppernas inbördes relationer i Finland under mer än ett sekel.

I ett internt finlandssvenskt sammanhang kommer programmet att belysa något av en gammal dikotomi vad gäller den finlandssvenska verkligheten, det författaren Bror Rönnholm (2000, 248ff) har beskrivit som en motsättning mellan österbottnisk Gemeinschaft och sydfinlandsvensk Gesellschaft. Det ena ruralt och kollektivt, det andra urbant och individualistiskt. Även om denna dikotomi, lanserad av sociologen Ferdinand Tönnies, kan betraktas som problematisk är den i det här sammanhanget intressant eftersom den belyser någonting av de komplexiteter som ingår i föreställningarna om det finlandssvenska och det svenskösterbottniska. Rönnholm pekar på det han ser som fem specifika drag vad gäller landskapet (svenska) Österbotten: en naturlig och självklar enspråkighet, ofta i form av en "obegriplig" dialekt; en annan social struktur och samhällsutveckling; de starka väckelserörelserna och religiositeten överhuvudtaget; den stora emigrationen och emigrationsbenägenheten; samt närheten till Sverige, särskilt vad gäller den massmediala och populärkulturella sidan av verkligheten. Läst på detta sätt blir Strömsö en metafor för en plats där hantverk och hemmahushåll prioriteras, alltså en plats som framstår som ett slags gårdag i nuet, ett idealiserat gårdagsland, för att använda en formulering av folkloristen Seppo Knuutila (1994, 123ff).

Hemmets härd och hjältars hemvändande

Jag tror att man kan utgå ifrån att den mest arkaiska förståelsen av ett hem har något att göra med fenomenet och begreppet eldstad. Redan i mänsklighetens tidigaste historia, före de stora civilisationernas ankomst, fanns eldstaden där som en markör av någonting som hade med hem att göra. Någonting som har en koppling till boende, att dväljas på en plats. Den proto-indo-europeiska roten

**tkei* betyder att bosätta sig, uppehålla sig, vara hemma. Ord som antas bevisa existensen av detta **tkei* är exempelvis *kseti* på sanskrit, vilket betyder dväljas, uppehålla sig, *kaimas* på litauiska som betyder by, *semija* på gammal kyrkslaviska för tjänare och *ham* i gammal engelska för vistelseplats, hus, boning.

I många kulturer är elden gudomlig och i många myter får eller stjäls människorna elden från gudarna. I grekisk mytologi är Hestia eldhärdens och arkitekturens gudinna. Hon ansvarar för ordningen i familjen. Härden i templet var hennes altare. När man etablerade en ny koloni bars eld från Hestias eldstad i moderstaden till den nya bosättningen. Hon var anspråkslös och satt på en alldaglig trätron med en vit ullkudde.

I Richard Wagners aria *Am Stillen Herd in Winterzeit* från operan *Die Meistersinger in Nürnberg* sitter Walther von Stolzing, en ung riddare från hertigdömet Franken, en av de så kallade mästarsångarna i Nürnberg, vid den öppna eldstaden i sitt slott en vinter på 1500-talet. Slottet och slottsgården har blivit igensnöade och riddaren Walther minns en annan Walther, Walther von der Vogelweide, och understryker att det är från honom han lärt sig den ädla konsten att sjunga:

Vad vintervakt, vad sommarprakt
vad dikt och vår mig lärde,
vad sången mig med undermakt
i hemlighet mig beskärde
vad gångarns skritt vid vapenritt
vad hövisk dans vid festens glans
i drömmen lät mig höra.
Om livets högsta pris
Med sång mig värdig göra
Med egen ton till egna ord
på hjärtats egna vingar
min mästarsång, om det den är
jag mästarna bringar.

(svensk text Frans Hedberg, Ragnar Hyltén-Cavallius m fl 1977)

Den självlärde sångaren Walther knyter i den stillsamma sången samman eldstaden, hemmet och minnet av den medeltida dikta- ren och minnesångaren Walther von der Vogelweide. Scenografin i arian bidrar till att lyfta fram en känsla av lugn och sökande, något Walther behöver för att klara sig i sångkampen om den åtråvärda Evas hand. Eva är dotter till den förmögne guldsmeden Pogner som lovat bort henne till den som vinner mästersångarnas sångtävling. Trots att Walther blir underkänd i sångkampen vinner han till sist Evas hand. Slutet är lyckligt i denna för Wagner ovanliga komiska opera med mänskliga, inte mytologiska figurer som dramatiska personer i spelet. I Wagner-arian kommer eldstaden att fungera som en fokuspunkt för hemmet, lyckan, traditionen, sökandet efter äran.

Häriifrån är steget inte långt till den typ av episk sång som hyllar det grekerna kallade *nostos*, ett ord som kan förstås som ett slags hem- längtan, påminnande om tyskans *Heimweh*, holländskans *heimwee* – jämför även med ordet nostalgi – men som nog innehåller mer än det. Det handlar egentligen om en egen litterär, episk genre som skildrar den hemvändande hjälten, framför allt från kriget i Troja, och hjälten äventyr på det öppna havet samt ankomst till hem- mahamnen och den ordning (eller oordning) som råder där. Alla hjältar kunde inte få återvända hem, en del stupade på slagfältet och uppnådde enligt den grekiska tanken sin ära där, andra omkom på hemfärden i stormar och andra svårigheter.

Författaren Milan Kundera skriver i sin roman *Ignorance* (2002):

The dawn of ancient Greek culture brought the birth of the *Odyssey*, the founding epic of nostalgia. Let us emphasize: Odysseus, the greatest adventurer of all time, is also the greatest nostalgic. He went off (not very happily) to the Trojan War and stayed for ten years. Then he tried to return to his native Ithaca, but the gods' intrigues prolonged his journey, first by three years jammed with the most uncanny happenings, then by seven more years that he spent as hostage and lover with Calypso, who in her passion for him would not let him leave her island.

Enligt lingvisten Anna Bonifazi (2009) är dock inte betydelsen av *nostos* i *Odysséen* och andra liknande litterära källor entydigt lika med en tänkt hemkomst efter slaget i Troja, utan ordet markerar mer av en serie övergångar och transformationer mellan liv och död och i det fall att geografiska förflyttningar är inkluderade både centripetala och centrifugala rörelser. Bonifazi skriver att *nostos* signalerar multidirektionalitet. Betydelsen i ordet *nostos* går alltså inte att fixera så enkelt. Att komma kan också betyda att vara på väg någonstans, att komma hem är också att ha överlevt hot mot ens liv.

I den grekiska epiken innebär det att ha upplevt någonting hjältemodigt också förmågan att tala om det, sjunga om det. Att undvika döden, att landa tryggt, att återvända från kriget, att vara tillbaka i hemmet är alla aspekter av detta mytiska *nostos* som den homeriska dikten aktualiserar. Alla dessa olika betydelser av *nostos* som ett slags sjungande handlar därmed till sist om att vara vid liv och genom sången kunna odödliggöra dessa bragder, det som är den episke hjälten signum. Från *nostos* har man i det skedet övergått till ett annat grekiskt ideal, *kleos*, att uppnå ära och ryktbarhet. Och därmed också *eudaimonia*, ett varaktigt tillstånd av lycka och välbefinnande.

Avslutande diskussion om den kulturella dynamiken i lyckans platser

De exempel som använts i den här genomgången av lyckans platser i gränsområdet mellan det imaginära och verkliga har valts ur musikens, konstens, litteraturens och televisionens världar. Det har gällt Breughels målning *Het Luilekkerland*, sångerna *Det gåtfulla folket*, *Satumaa*, *Lyckliga gatan*, *Trettifyran* och *Am Stillen Herd in Winterzeit*, tv-programmet *Strömsö* samt Homeros epos *Odysséen*. Det genomgången har visat är att olika semiotiska system kan appliceras på kulturella produkter och därmed också belysa deras kulturella dynamik. Denotativa processer ser ut att kunna grundläggande djupare liggande meningar i de kulturella produkterna genom myter, i den förståelse av begreppet jag använt här.

Det mytiska stoff som lyfts fram i de olika exemplen har handlat om barndomslandets air av oskuldsfullhet och fantasifullhet, i Beppe Wolgers och Olle Adolphsons sång *Det gåtfulla folket*; eskapismen och den ironiserade paradistanken, i Brueghels målning *Het Luilekkerland*; exotismen eller fjärrlängtan, i Unto Mononens sång *Satumaa*; nostalgien eller den frånvaro som blir närvaro, i Britt Lindeborgs sångtext till *Lyckliga gatan* och Olle Adolphsons dito till *Trettifyran* där den rivna stadsmiljön kommer att fungera som ett memento om att ”allt var bättre förr”, om än tillvaron kanske materiellt sett var fattigare än dagens värld. I Wagners aria *Am Stillen Herd in Winterzeit* är det sökandet efter den romantiska lyckan och hemmet som en trygg och lycklig plats som står i fokus medan tv-programmet *Strömsö* kan uppfattas som platsen där allting lyckas och man aldrig talar om otrevliga saker. I *Odysséen* blir *nostos* hos Homeros en grundläggande trop för betydelsen av det heroiska, i form av hjältens återvändande från ett krig (i Troja) och en hemkomst efter en rad strapatser under en seglats över öppet hav och vid farliga stränder.

Det är genom sin popularitet som dessa artefakter blir kulturellt användbara. De kan när som helst återanvändas eftersom de finns tillgängliga i olika former i den mångskiftande kulturella vardagsverkligheten i 2020-talets västerländska samhälle. Det de talar om, drömmen om en lycklig plats, visar sig dock aldrig vara särskilt enkel eller entydig som utlevd fantasi. Unto Mononens *Satumaa* kunde kanske skapa en alternativ bild av någonting mer bestående i den snabba samhällsomvandling som sången var en del av under 1960-talet. Därmed blev den emblematiske för en mer omfattande idé i det finländska samhället om ett slags fjärrlängtan som nog också fick en mer realistisk tillsats i form av den starka utvandringsvåg som skedde från Finland till Sverige under dessa år. Tanken att Sverige skulle vara det sagoland som sången manade fram kom dock ganska snart att visa sig omöjlig. I verkligheten var tillvaron i det främmande landet långt ifrån något paradiset. Ett liknande uppvaknande aktualiserade Brueghels målning av landet som överflödar av ”mjölk och honung” redan långt tidigare i den europeiska medeltiden, ofta nog så knappa och karga tillvaron, understruken av

genren satiriska sånger av goliarderna, de unga, asketiskt inriktade prästerna som diktade ironiskt om landet med sitt överflöd av mat och dryck.

Wagners sång *Am stillen Herd in Winterszeit* kan sägas utgöra ett exempel på ett slags hjältedyrkan vad gäller sång, i en linje som kan spåras tillbaka till den grekiska världen, exempelvis i Pindaros diktning till hjältarna i de olympiska spelen. Relationen mellan de två Walther som aktualiseras i arian, alltså mästarsångaren Walther von Stolzing och minnesångaren Walther von der Vogelweide, tidsmässigt åtskilda av ungefär tre sekler, antyder en form av heroisering och idolisering som kan framstå som ett slags prototyp för relationen mellan pop- eller rockidolen och dennas fans i det moderna samhället.

Vilka egenskaper är det alltså som gör dessa platser speciellt viktiga vad gäller frågan om lycka och välgång? Frågan måste alltid ställas i relation till de andra platser, de andra miljöer som samtidigt existerar i verkligheten eller i föreställningsvärlden vid sidan om dessa som här utvalts som exempel på speciella platser för lyckan och det lyckliga. Varje gång en sådan plats aktualiseras och uppförs, exempelvis genom en konsert där en sång med detta innehåll sjungs och spelas, där en variant av Odysseus *nostos*, av Satumaas exotism eller Lyckliga gatans nostalgi tas upp som en grundläggande trop för en film, en sång, ett konstverk, ställs frågan om kulturell resonans på nytt i det givna ögonblicket.

Tv-programmet *Strömsö* är ett gott exempel på en programform där flera av dessa eller liknande troper, som flit, sparsamhet, påhittighet, vänlighet, omtanke och hurtighet, appliceras. Det märkliga är att programmet, trots att det är gjort med förhållandevis små resurser och på ett språk som är ett minoritetsspråk i Finland och en aningen främmande språkvariant i Sverige (där serien också visas), ändå förmår skapa någonting som liknar en kult eller en ”vänlig sekt”. Just här tycks lyckan bo på ett sätt som, i en värld präglad av pandemi och krig, inte tillhör det vanliga, allt det man annars så lätt kommer att tänka på när man öppnar sin dator eller läser morgontidningen.

Källor och litteratur

Källor

Sånger

Lyckliga gatan (Adriano Celentano & Britt Lindeborg). Stockholm: Sonora Musikförlags AB.

Det gåtfulla folket (Olle Adolphson & Beppe Wolgers). Stockholm: Bengt Nyquist, Ehrlingförlagen, [2003], cop. 1959.

Trettifyran (Stuart Hamblen & Olle Adolphson). Stockholm: Ehrling & Löfvenholm AB, numera ägt av Warner/Chappell Music Scandinavia AB.

Satumaa (Unto Mononen). Helsingfors: Warner/Chappell Music Finland.
Am Stillen Herd in Winterszeit. *Die Meistersinger von Nürnberg* (Richard Wagner 1868).

Svensk text: Vid stilla härd i vinterdar. *Mästersångarna i Nürnberg*. Operan, Stockholm 1977.

Litteratur

Homeros 1986: *Odysséen*. Översättning Erland Lagerlöf. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Tv-program

Strömsö. <https://arenan.yle.fi/1-3104958> hämtat 27.6.2022.

Referenser

acceptera 1931. Gunnar Asplund, Wolter Gahn, Sven Markelius, Gregor Paulsson, Eskil Sundahl, Uno Åhrén. Stockholm: Tidens förlag.

Arendt, Hannah 1998, 2013. *Människans villkor. Vita activa*. Göteborg: Daidalos.

Asplund, Johan 1979. *Teorier om framtiden*. Stockholm: LiberFörlag.

Bonifazi, Anna 2009. Inquiring into *nostos* and its cognates. *The American Journal of Philology* Vol. 130, No. 4 (Winter, 2009).

Barthes, Roland 1968. *Elements of semiology*. New York: Hill and Wang.

Barthes, Roland 1970. *Mytologier*. Lund: Bo Cavefors Bokförlag.

Black, Max 1962. *Models and metaphors: Studies in language and philosophy*. Ithaca: Cornell University Press.

- Black, Max 1993. More about Metaphor, in Andrew Ortony (ed): *Metaphor & Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Encyclopedia Britannica*: Cockaigne, imaginary country. <https://www.britannica.com/topic/Cockaigne> Hämtad den 2.7.2022.
- Goldman, L.R 1998. *Child's Play. Myth, Mimesis and Make-Believe*. Oxford & New York: Berg.
- Holm, Anci: Fenomenet Strömsö – där allt går som smort och alla är snälla med varandra. *Hufvudstadsbladet* den 3.7.2022.
- Ingström, Pia 2014. *Känslor äger rum. Liv i hem, stuga och villa*. Helsingfors: Schildts & Söderströms.
- Klinkmann, Sven-Erik 2011. *I fänrikarnas, martallarnas och dixietigrarnas land. En resa genom det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Knuutila, Seppo 1994: *Tyhmän kansan teoria. Näkökulmia menneestä tulevaan* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura).
- Kukkonen, Pirjo 2003: *Tango Nostalgia. The Language of Love and Longing. Finnish Culture in Tango Lyrics Discourses. A Contrastive Semiotic and Cultural Approach to the Tango*. Helsinki: Yliopistopaino/Helsinki University Press.
- Kukkonen, Pirjo 2008. Semiotiska textningsstrategier i multimodala samspel - TV-programmet Strömsö som semiotiskt rum. Irma Sorvali (red.), *Studia Humaniora Ouluensia* 6, 2008. Oulu: Oulun yliopisto.
- Kundera, Milan 2002. *Ignorance* London: Faber & Faber.
- Melucci, Alberto 1996. *The Playing Self: Person and Meaning in the Planetary Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Metsämäki, Heikki & Petteri Pelkki 1997. *Satumaa. Unto Mononen – Elämä ja laulu*. Jyväskylä, Helsinki: Gummerus.
- Morney, Jessica 2022. Under 20 år har tv-programmet Strömsö hållit publiken sällskap – hobbyexperten Lee: ”Vi pratar inte om problem och obehagliga saker på Strömsö”. Publicerad den 11.06.2022. <https://svenska.yle.fi/a/7-10017472>
- Norrmén, Theresa 2006. Strömsökväll med Mumintrollen. *Hufvudstadsbladet* 12.9.2006.
- Perec, Georges 2005. *Jag minns*. Stockholm: Modernista.
- Ronström, Owe 1998. Minnesplatser och minnesmiljöer. Pierre Nora och historien. Opublicerat manuskript.

http://owe.ompom.se/pdf/077-Minnesplatser_och_minnesmiljoer.pdf
Hämtad den 28.6.2022.

Rönholm, Bror 2000. Sprickor i Svenskfinland. Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, Stockholm: Atlantis.

Silverman, Kaja 1983. *The Subject of Semiotics*. Oxford: Oxford University Press.

Tangon ”Satumaa” – Finlands inofficiella nationalsång. *Sveriges Radio*, radioprogrammet Söndagar Klassikern den 23 mars 2023.

Strandén, Sofie 2010. ”*I eld, i blod, i frost, i svält*”. *Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande*. Avhandling i folkloristik. Åbo Akademi. <https://www.doria.fi/handle/10024/66195>

Summary

Places of happiness at the point of intersection between myth and cultural artefacts

The starting point in my investigation about places of happiness at the point of intersection between myth and various cultural artefacts and practices connected to these concepts is the view that this is also a border area between the imaginary and the real. It is therefore especially rewarding to study how mythical elements operate in areas which are usually considered mundane and practically oriented. The examples are taken from both the mundane world and popular culture. These can be phonogram records, radio or television shows, opera, musicals, and other such objects and practices. The investigation is concerned with how these (re) presentations are colored by mythical elements and how one as a consumer of these artefacts is engaged in listening, viewing and using them in patterns of consumption.

The mythical stuff which is focused on here is about the innocence of childhood in the Swedish song *Det gåtfulla folket*, the escapism and ironized paradise-thought in Brueghel's painting *Het Luilekkerland*, the exoticism in the Finnish tango *Satunmaa*, the nostalgia in the two Swedish hit songs *Lyckliga gatan* and *Trettifyran* from the Sixties about urban renewal, the idea of home in Wagner's aria *Am Stillen Herd in Winterszeit*, the happy place where everything works out well in the Finland-Swedish tv-program *Strömsö* and the idea of nostos (homecoming from war) in Greek epic, especially Homer's *Ulysses*.

These artefacts, by way of their popularity, are useful as cultural practices since they can at any time be re-used. They are there in the mundane sphere in different shapes in western society of the 2020s. They speak about the dream of a happy place, but in the end that dream is never quite as easy to obtain as the promise wants it to be.

Keywords: luck, myth, place

Nyckelord: lycka, myt, plats

Texten är en bearbetad version av Fredrik Nilssons föredrag på professors-installationen vid Åbo Akademi den 3.11.2023.

När kalla nordiska gränser blir heta

En reflektion kring nationsgränsens
återkomst och kulturella komplexitet

Drömmen om ett Europa utan gränser

1990-talet och det inledande 2000-talet sjöd av framtidsoptimism. Järnridån hade fallit och runt om i Europa växte transnationella regioner fram som svampar ur jorden. De manifesterade en ny tid; det gränslösa Europa. Idag framstår denna tid som en parentes, en dröm eller en utopi. EU:s yttre gränser förstärks och utvecklas kontinuerligt. *Festung Europa* ter sig mer ointagligt än någonsin – åtminstone för migranter (t.ex. Cassarino & Marin 2022). Även inom Europa och Schengenområdet är nationsgränsen påtagligt närvarande. Det kan handla om byråkratiska, juridiska eller ekonomiska gränshinder som hämmar utvecklingen. Vid andra tillfällen är det pass- eller identitetskontroller som skapar friktion, i synnerhet för de många pendlare som lever ett transnationellt vardagsliv (jfr Pettersson Fürst 2023). Norden avviker inte från detta mönster.

I samband med flyktingkrisen 2015 infördes identitetskontroller vid den dansk-svenska gränsen som sedan dess förlängts med hänvisning till bland annat pandemin, gängrelaterad kriminali-

tet och koranbränningar. Under perioder har gränsen delvis varit stängd (Øresundsinstitutet 2023). Situationen är snarlik vid den norsk-svenska respektive den finsk-svenska gränsen där inte minst pandemin innebar att gränsens existens blev märkbar i vardagen (jfr Gustavsson 2022; Wallin Aagesen, Gerber & Järv 2022). Utöver dessa exempel så har Danmark skärpt sin gräns mot Tyskland och vid den finsk-ryska gränsen byggs just nu ett gränsstängsel. Ett intensivt gränsarbete pågår således i Norden.

I en tid då Europa och Norden ter sig allt annat än gränslöst, så behövs kritiska perspektiv på gränser och här kan etnologin bidra. Gränser har utgjort ett huvudtema inom europeisk etnologi sedan 1900-talets början. Den tidiga etnologin, då kallad folklivsforskning, sökte spåren efter en ålderdomlig folkkultur som förmodades spegla nationens innersta väsen. Men de tidiga etnologerna noterade även att den folkliga kulturen inte alltid gjorde halt vid nationsgränsen. Det fanns spår av transnationella regioner och kulturella gemenskaper (Nilsson 2018a). Studier av folklig kultur och gränser definierades också som en huvuduppgift för etnologin vid Åbo Akademi. I sin installationsföreläsning 1922 fastslog Gabriel Nikander, den första innehavaren av den Kiseleffska professuren, att dokumentationen av svensk allmogekultur i Finland var en högprioriterad arbetsuppgift. Nikander var sedan tidigare djupt engagerad i frågor rörande den svenska kulturens utbredning i Finland samt kultur- och språkgränsen gentemot det finska Finland (Nilsson 2021a).

Gränsforskning och transnationella regioner utgör ännu ett bärande tema inom den nordiska etnologin (t.ex. Geschwind Zetterström, Idvall & Nilsson 2023; Hughes Tidlund 2021; Paulin Kristensen 2019; Åström, Lönnqvist & Lindqvist 2001)¹, men de teoretiska verktygen har givetvis förändrats över tid. I detta installationsföredrag ska tre gränsperspektiv belysas: Den utlokaliserade, decentraliserade och heterogena gränsen; narrativt och affektivt gränsarbete samt; gränsens semiotik. Dessa perspektiv ska samtidigt illustrera tre nordiska gränser som blivit, om inte heta, så åtminstone tempererade.

Utlokaliserade, decentraliserade och heterogena gränser

Låt mig inleda med en banal fråga: Vad är en gräns? En gräns är förstås en linje som markerar skillnad och linjen är som mest tydlig i kartböcker. Lämnar vi kartböckerna blir linjen emellertid mer komplex. Gränser är, menar den danska etnologen Marie Sandberg (2012), en effekt av ett ständigt pågående gränsarbete som utförs på en rad olika sätt, av en rad olika aktörer, på en rad olika platser i det nationella rummet. Enligt detta performativa, processuella perspektiv är nationsgränser utlokaliserade i samhället och genom att inte enbart involvera statliga aktörer är de även decentraliserade (Rumford 2014:11). Gränsarbete är dessutom heterogent; det omfattar såväl mänskliga som icke-mänskliga aktörer. Låt mig exemplifiera genom att vända blicken mot mårddhundsgränsen mellan Sverige och Finland.

I Sverige har mårddhunden definierats som en invasiv art. För ett drygt decennium sedan inleddes därför ett gränsarbete som skulle förhindra en mårddhundsinvasjon från Finland. Gränsarbetet utförs inte vid statsgränsen, utan det är utlokaliserat i norra Sverige och involverar olika aktörer. För det första har jägare rekryterats med uppdrag att skjuta mårddhundar. Eller som saken, med viss känsla för dramatik, nyligen beskrevs i tidskriften *Svensk Jakt*: ”Det är natt i Haparanda. En mårddhund har begått det ödesdiga misstaget att passera nationsgränsen från Finland. Dygnet runt, året runt, står yrkesjägarna som bekämpar invasiva arter redo att rycka ut” (17/9 2023).

För det andra har mårddhundar tvångsrekryterats i gränsarbetet, vilket innebär att mårddhundar fångas, steriliseras och märks med GPS-sändare. Därefter släpps djuren ut på strategiska platser. Dessa sändarmärkta mårddhundar kallas projektmedarbetare, men också judasdjur. Anledningen är att mårddjur lever i livslånga parförhållanden. När de sändarförsedda judasdjuren hittar en kärlekspartner och etablerar ett revir så spårar jägare paret och sedan avlivas partnern.²

Utöver jägare och mårhundar så används även olika former för teknologier i gränsarbetet. Jag har redan nämnt steriliseringen och GPS-sändarna, men dessutom har mer än 100 000 viltkameror tagits i bruk. Sammantaget innebär detta att ingen mårhund ska kunna ta sig in i landet utan att registreras, spåras och avlivas. Enligt svenska myndigheter har gränsarbetet varit framgångsrikt; en invasion har stoppats.

Exemplet visar att gränser är utlokaliserade, decentraliserade och heterogena: Jägarna, judasdjuren, vapnen, steriliseringarna, GPS-teknologin och viltkamerorna utför tillsammans ett gränsarbete, långt från den faktiska nationsgränsen. Mårhundsgränsen är dessutom bara ett exempel bland flera på hur gränser utlokaliseras i samhället. Den svenska regeringen presenterade nyligen ett lagförslag, som innebär att offentliganställda ska involveras i ett utlokaliserat gränsarbete: Lärare, sjuksköterskor och läkare ska vara skyldiga att undersöka människors lagliga rätt att vistas i Sverige. Om de hittar misstänkta personer, kanske en papperslös migrant, så ska detta anmälas till polisen. Kritiker menar att det handlar om en angiverilag och uppmanar till protester under parollen: ”Jag är inte gränspolis”.

Det gränsbegrepp jag här laborerar med är, som nämnts, processuellt och performativt; gränser görs i ett ständigt pågående försök att skapa säkerhet och stabilitet. Perspektivet omfattar även narrativt gränsarbete (Rumford 2014:69) som innebär att gränser görs genom affektivt laddade berättelser om de eller det som finns på andra sidan gränsen (jfr Reeves 2014:6). Låt mig exemplifiera genom att vända blicken mot Tornedalen. För några år sedan var jag involverad i en studie av mentala gränshinder i denna transnationella region (Nilsson 2021b).

Narrativt och affektivt gränsarbete

Bland informanterna som deltog i studien återkom narrativ om en till synes gränslös region. Den sociala interaktionen i området

kännetecknades av en särskild atmosfär, vilket en informant kärnfullt fångade på detta vis: ”Det här kallas ju för världens fredligaste gräns”.³ Men temperaturen vid den fredliga gränsen skiftade. Stereotypa berättelser om de Andra utgjorde nämligen ett betydelsebärande element i ett narrativt gränsarbete. En del svenskar menade exempelvis att finländare var mer hemkära, men också nationalistiska och protektionistiska. Från finskt håll tycktes svenskar mer öppna, toleranta (Nilsson 2021b). Stereotypa berättelser om broderfolket är förstås inte unikt för detta gränsområde, utan förekommer även vid den dansk-svenska respektive norsk-svenska gränsen (Nilsson 2018b, 2019). Berättelserna ingår i en längre tradition av vad som betraktas som ett kärvänligt syskongnabb där skillnader förstärks (jfr Alsmark 2010). Men detta gnabb kan överraskande snabbt övergå i ett hårdare tonläge.

När pandemin fick fäste ökade temperaturen vid gränsen och de svenska informanterna kände sig stigmatiserade.

Det är ganska så hätsk stämning vid gränsen, jag tycker det är lite otäckt också. Så jag vill helst inte åka över. Eftersom de inte har samma smittspridning som vi, så är vi som svarta demoner när vi kommer till Finland.

Nationsgränsen sattes alltså i spel på ett överraskande starkt sätt genom pandemin, vilket skapade en annorlunda stämning i gränsområdet. Idén om världens fredligaste gräns och en intim transnationell region ersattes av distans, avståndstagande: ”Man kan inte längre gå och knacka på hos grannen, och ta en kaffe och bulle [...] De har sett på Sverige som de sjuka. [...] Tidigare har det varit jättetrevligt över gränsen”. *In the mood* ersattes av *out of tune*, för att knyta an till Sarah Ahmed (2014:17).

Jag lämnar härmed det narrativa och affektiva gränsarbetet och fäster i stället uppmärksamheten vid gränsen som kulturellt tecken-system – gränsens semiotik.

Nationsgränsens semiotik

Sedan något år förstärks gränsen mellan Finland och Ryssland med ett 200 km långt gränsstängsel. Finska myndigheter har definierat stängslet som en nödvändighet. Hotet från öster har ökat och det anses viktigt att Finland har en: ”självständig och trovärdig gränsbevakning”. Enligt Gränsbevakningsväsendets hemsida ska stängslet inte stoppa en militär invasion, men förhindra en ”omfattande invandring” och stå emot en ”en rusande folkskara”.

I samband med att regeringen fattade beslut om att bygga stängslet så publicerade myndigheten kolorerade visionsbilder som visade ett imponerande högt stängsel, krönt med rikliga mängder taggtråd. Bilderna visade också övervakningskameror, belysning, och en bred väg där finländska gränspatrullbilar stod beredda att rycka in. Gränsens semiotik var viktig; så här ser en trovärdig gräns ut. Gränsbevakningsväsendet påpekade även att stängslet skulle ingå i ett komplext system som vid behov kunde kompletteras med betonggrisar, bommar, tunnor, stora sandsäckar, gånghinder, fartgupp, schakt-, sand- och snövallar, stenbarrikader eller fordonsnät. Man beskrev, annorlunda uttryckt, en heterogen gräns, som skulle förhindra människor att olagligt ta sig in i Finland.

Men när arbetet hade startat så publicerade Gränsbevakningen ett fotografi av stängslet som underminerade trovärdigheten. På fotografiet syntes nämligen varken taggtråd eller kameror, ej heller lampor och bilar. Inte ens en betonggris skymtades. Kritiken lät inte vänta på sig. En del menade att stängslet påminde om ett trädgårdsstaket. Andra tyckte att stängslet såg ut som ett hönsstängsel. Som ett svar på kritiken publicerade myndigheten omgående ett annat fotografi och nu hade stängslet åtminstone krönts med taggtråd.⁴

Vad lär vi oss av detta exempel? Som nämnts utgår diskussionen från ett processuellt, performativt perspektiv på gränser, vilket innebär att gränsen undersöks som ett ständigt pågående arbete och gränsens semiotik utgör en viktig del i detta (jfr Sohn 2022). Om gränsen ska skapa känslor av trygghet och samtidigt verka av-

skräckande, så måste den iscensättas på ett trovärdigt sätt. Kanske blir iscensättningen än viktigare i just detta fall eftersom stängslet endast skyddar 15% av gränsen. Det vore förödande för gränsens trovärdighet om dessa 15% påminde om ett hönsnät.

Avslutande reflektion

I en samtid besatt av gränser behövs det mer forskning om gränsens anatomi och semiotik; mer forskning om vad en gräns är, vad en gräns gör, och vilka känslor en gräns ger upphov till. Men det finns anledning att påminna om att gränser, oavsett hur de iscensätts, mycket sällan hindrar människor som flyr förtryck och nöd. Människor låter sig inte alltid stoppas av de gränsregimer som nationer och internationella sammanslutningar såsom EU etablerar. Vid gränsen pågår förhandlingar, motsträvighet och motstånd (Hess 2017, Nilsson 2018b). Jag avslutar därför med en dikt som utgör ett stycke alternativt, narrativt gränsarbete, nämligen Stig Dagermans *Flykten valde oss* (1953):

Fågeln väljer flykten. Vi valde den icke.
Flykten valde oss. Därför är vi här.
Ni som ej blev valda – men ändå frihet äger,
hjälp oss att bära den tunga flykt vi bär!

Bojan väljer foten. Vi valde att vandra.
Natten var barmhärtig. Nu är vi här.
Ni är för många, kanske den frie trygge säger.
Kan vi bli för många som vet vad frihet är?

Fredrik Nilsson

Litteraturförteckning

Ahmed, Sara 2014. "Not In the Mood". *New Formations: A Journal of culture/theory/politics*, Vol. 82.

- Alsmark, Gunnar 2010. ”Broderfolkens bro”. I: Löfgren, Orvar & Nilsson, Fredrik (red.), *Regionauterna. Öresundsregionen från vision till vardag*. Göteborg: Makadam.
- Berg, Per-Olov, Linde-Laursen, Anders & Löfgren, Orvar (red.) 2000. *Invoking a Transnational Metropolis. The making of the Öresund region*. Lund: Studentlitteratur.
- Berg, Per-Olov, Linde-Laursen, Anders & Löfgren, Orvar (red.) 2002. *Öresundsbron på uppmärksamhetens marknad. Regionbyggare i evenemangsbranschen*. Lund: Studentlitteratur.
- Cassarino, Jean-Pierre & Marin, Luisa 2022. ”The Pact on Migration and Asylum: Turning the European Territory into a Non-territory?”. *European Journal of Migration and Law*, 24, 1–26.
- Gustavsson, Anders 2022. *Covid 19 pandemins konsekvenser utmed den norsk-svenska riksgrensens södra del*. Strömstad Akademi.
- Hess, Sabine 2017. ”Border Crossing as Act of Resistance. The Autonomy of Migration as Theoretical Intervention into Border Studies”. I: Butler, Martin, Paul Mecheril & Brenningmeyer, Lea (red.), *Resistance: Subjects, Representations, Contexts*. Bielefeld/London: Transcript Verlag.
- Hughes Tidlund, Ida 2021. *Autonomous Åland. A hundred years of borderwork in the Baltic Sea*. Doktorsavhandling i etnologi vid Stockholms universitet, Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap.
- Idvall, Markus 2000. *Kartors kraft. Regionen som samhällsvision i Öresundsbrons tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Idvall, Markus, Palmehag, Anna & Wessman, Johan (red.) 2020. *Checkpoint 2020: människor, gränser och visioner i Öresundsbrons tid*. [Lund]: Centrum för Öresundsstudier vid Lunds universitet.
- Kepsu, Kaisa & Henriksson, Blanka 2019. *Hjärnflykt eller inte?: Del II : Svenskspråkig ungdomsflyttning till Sverige : trender och drivkrafter*. [Helsingfors]: Tankesmedjan Magma.
- Klinkmann, Sven-Erik, Henriksson, Blanka & Häger, Andreas 2017. *Föreställda finlandssvenskheter: Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Löfgren, Orvar & Nilsson, Fredrik 2010. *Regionauterna – Öresundsregionen från vision till vardag*. Göteborg: Makadam Förlag.

- Nilsson, Fredrik 2018a. "Mentala gränshinder och den svensk-norska gränsens kulturella komplexitet". I: Palmehag, Anna, Eriksson, Sofi, Koverberg, Amanda & Hassellöf, Carl (red.), *Mentala gränshinder. En studie av hur norska och svenska företagare erfar och uppfattar arbete över gränsen*. Malmö: Øresundsinstitutet.
- Nilsson, Fredrik 2018b. "Under ytan, bakom fasaden. En kulturanalys av smuggling, rumslig ordning och moraliska geografier". I: Marander-Eklund, Lena & Nilsson, Fredrik (red.), *Under ytan. Kulturanalys av det bortglömda, dolda och triviala*, specialnummer av *Budkavlen. Tidskrift för etnologi och folkloristik*.
- Nilsson, Fredrik 2019. "In the Mood for Business? Emotionellt gränsarbete i Öresundsregionen". I: Andersson, Jenny, Eriksson, Sofi, Palmehag, Anna, Wiborg, Thea & Örarbäck, Mandus (red.), *Mentala gränshinder Öresund. Danska och svenska företagens syn på hinder och möjligheter vid arbete över gränsen*. Malmö: Øresundsinstitutet.
- Nilsson, Fredrik 2021a. "Pionjären Gabriel Nikander. En samhällsorienterad etnologi". I: Nilsson, Fredrik & Åström, Anna-Maria (red.), *Nordisk etnologi 1921–2021. Ett ämne i rörelse*. Åbo: Åbo Akademi Förlag.
- Nilsson, Fredrik 2021b. "'Världens fredligaste gräns.' Gränsarbete vid nations-, kultur- och språkgränser i norr". I: Palmehag, Anna, Ottosson, Erik, Andersson, Jenny & Wiborg, Thea (red.), *Mentala gränshinder – gränsen mellan Finland och Sverige*. Malmö: Øresundsinstitutet.
- Paulin Kristensen, Marlene 2019. *Relocating Europe. Border officials and their everyday attempts to stabilise borders*. Doktorsavhandling i etnologi vid The Saxo Institute, Faculty of Humanities, University of Copenhagen.
- Pettersson Fürst, Johanna 2023. "Differentiated Implementation of Controls: The Internal Border Regimes of Schengen". *Politics and Governance*, Volume 11, Issue 3, p. 68–78.
- Reeves, Madeleine 2014. *Border Work. Spatial lives of the state in rural central Asia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Rumford, Chris 2014. *Cosmopolitan Borders*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Sandberg, Marie 2012. "Border Orderings: The Co-existence of Border Focusing and Letting Border Issues take the Back Seat at the German-Polish Border. I: Andersen, Dorte, Jagetic, Klatt, Martin & Sandberg, Marie (red.), *The Border Multiple. The Practising of Borders between Public policy and Everyday Life in a Re-scaling Europe*. Farnham: Ashgate.
- Galis, Vasilis, Bak Jørgensen, Martin & Sandberg, Marie 2022. *Migration Mobile. Border Dissidence, Sociotechnical Resistance, and the Construction of Irregularized Migrants*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Sohn, Christophe 2022. "How to brand a border despite its wall? A social semiotics approach to cross-border place branding". *Geoforum*, Vol. 135, p. 82–92.
- Wallin Aagesen, Håvard, Järv, Olle & Gerber, Philippe 2022. "The effect of COVID-19 on cross-border mobilities of people and functional border regions: the Nordic case study from Twitter data. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*.
- Zetterström Geschwind, Britta, Idvall, Markus & Nilsson, Fredrik 2023: *Den medicinska spärren. Smitta och gränsarbete i skuggan av Förintelsen*. Göteborg: Makadam Förlag.
- Åström, Anna-Maria, Lönnqvist, Bo & Lindqvist, Yrsa 2001. *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävdelse i kulturanalytiskt perspektiv*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Øresundsinstitutet 2023. *Fakta: Gräns- och id-kontroller mellan Danmark och Sverige sedan 2015* (nedladdad oktober 2023).

Noter

1 I detta sammanhang har den etnologiska miljön vid Lunds universitet varit särskilt produktiv, vilket delvis beror på att den transnationella Öresundsregionen utgjort ett näraliggande analytiskt laboratorium (t.ex. Berg, Linde-Laursen & Löfgren 2000, 2002; Idvall 2000; Idvall, Palmehag & Wessman 2020; Löfgren & Nilsson 2010). Den mångsidiga forskningen om det svenska Finland som producerats vid den kulturanalytiska miljön vid Åbo Akademi bör också lyftas fram (t.ex. Klinkmann, Henriksson & Häger 2017; Kepsu & Henriksson 2019). Slutligen förtjänar Marie Sandbergs (Köpenhamns universitet) mångfacetterade forskning om gränsarbete i Europa nämnas (t.ex. 2012, 2022).

2 Detta avsnitt baseras bland annat på reportage i tidskriften *Sveriges natur. Sveriges största natur- och miljötidning*, 2021, och *Dagens Nyheter*, 8/10 2023.

3 De citat som används i denna del har hämtats från nämnda studie.

4 Resonemanget om kritiken bygger bland annat på en artikel som publicerades i *Aftonbladet* (16/5 2023).

Professor Nils Eugen Storå 1933–2023

Den nordiska etnologin har förlorat en uppskattad kollega. Nils Storå var professor i Nordisk etnologi vid Åbo Akademi 1972–1997.

Nils Storå föddes i Jakobstad och efter skolgång i stadens svenska läroverk inledde han sina studier vid Åbo Akademi under Helmer Tegengrens, ämnets dåvarande professor, ledning. Under studietiden inriktade sig Storå mot det maritima fältet som sedan utvecklades till ett för honom centralt forskningsområde. Bland publikationerna kan till exempel nämnas *Fiskets Åland och fiskekulturen* (2003) och *Havets silver – det åländska trålfiskets uppgång och avveckling* (2012). I detta maritima sammanhang ska det också framhållas att Storå var en omtyckt ordförande i Sjöhistoriska museets nämnd (numera Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi).

Foto: John Hackman

Nils Storå följde i fotspåren av Gabriel Nikander, ämnets första professor. Lärostolen vid Åbo Akademi inrättades redan 1921 och hade i uppdrag att utveckla kunskapen om den svenskspråkiga kulturen i Finland. Storå förlorade inte denna ursprungliga vision ur sikte, men i likhet med Tegengren bidrog han till att ämnet även om-

fattade andra kulturer och kulturområden. Licentiatavhandlingen, *Öst och väst i skoltlapskt gravskick* (1962), behandlade den lilla minoriteten ortodoxa samer som efter andra världskriget evakuerats från Sovjetunionen till ett långsmalt landområde i Lappland kallat Sevettijärvi. Intresset för andra kulturer följdes upp i doktorsavhandlingen *Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien – en etnologisk analys av fångstmetoderna* (1968). Storås intresse för den svensk-språkiga kulturen gick sålunda hand i hand med studier av andra kulturer.

I likhet med många andra etnologer betraktade Storå materiell kultur och vardagliga praktiker som ett fönster mot kulturella föreställningsvärldar och social struktur. Även i detta avseende var han lärostolens ursprungliga uppdrag trogen. Han undersökte oförvittligt materiell kultur i de flesta av sina verk och i *Trender i nordisk föremålsforskning* (1982) gjorde han en tidig sammanfattning av forskningen på området. Av denna framgår också hans särskilda intresse för etnologins nordiska dimensioner. Etnologin vid Åbo Akademi har fortsatt byggt vidare på detta arv.

År 1968 utnämndes Storå till docent i Nordisk etnologi vid Åbo Akademi. Året därpå tillträdde han en tjänst som intendent vid Kulturhistoriska institutionen, Åbo Akademi. Namnet till trots var detta ett arkiv inrättat 1953 av professor Tegengren med inspiration från Folklivsarkivet i Lund. Arkivet fortlever under namnet Cultura. Arkivet hade i uppdrag att dokumentera folklig tradition i såväl svensk- som finskspråkiga områden. Den metod arkivet huvudsakligen använde var frågelistor som sändes till ett omfattande meddelarnät. När Storå 1972 utnämnes till professor blev han också föreståndare för arkivet. Under Storås ledning fortsatte insamlingsverksamheten och han tog även initiativ till förändringar: Intresset för landsbygdens befolkning utvidgades till att omfatta bland annat torpare, bruksarbetare och urbana grupper. Förändringarna i arkivarbetet var en spegling av etnologins omorientering i Norden samt Storås visioner för ämnet. Som en konsekvens av förskjutningar inom ämnet etnologi var professurens benämning, *Nordisk kulturhistoria och folklivsforskning*, inte längre adekvat. År 1974 anhöll

Storå framgångsrikt om en ombildning av professuren till *Nordisk etnologi och folkloristik*. År 1987 delades ämnena och professuren erhöll den benämning som ännu gäller, *Nordisk etnologi*.

I sin forskning inspirerades Storå bland annat av brittisk antropologi. Härigenom kunde han lansera kulturekologiska perspektiv samtidigt som han verkade för en utvidgning av etnologin till att omfatta exempelvis industrikultur, urbana livsformer och modernitet. Hans intresse för tradition *och* utveckling gav också upphov till insiktsfulla ämneshistoriska analyser såsom *Fem etnologier. Etnologin i Finland i finlandssvenskt perspektiv*. Denna gavs ut i nytryck i ämnets jubileumsvolym *Nordisk etnologi 1921–2021. Ett ämne i rörelse* (Nilsson & Åström 2021).

Under Storås period som professor utvecklades etnologin vid Åbo Akademi. I Sverige rörde sig etnologin mot socialantropologiska perspektiv och en förståelse av kultur som process – människan som kulturbärare *och* kulturskapare. Studier av samtida problem, marginalisering, utanförskap och kvinnohistoria väckte allt större intresse. Denna omorientering fick även fäste i Åbo, inte minst i utbildningen. Aktiviteten inom ämnet gav till exempel utslag i Monica Nerdrums doktorsavhandling *Skärgårdskvinnor* (1998) och Solveig Sjöberg-Pietarinens licentiatavhandling *Irja Sahlberg. Kvinna i museivärlden* (1997). Det bör dock framhållas att etnologin vid Åbo Akademi samtidigt bibehöll ett fokus på materiell kultur samt kulturhistoria. Banden till kulturarvssektorn (museerna) var likaså fortsatt viktiga. Genom en bred förankring i den agrara och maritima kulturen bevarades även traditionerna från den tidigare etnologin.

Dagens etnologer vid Åbo Akademi är professor Nils Storå evigt tacksamma. Under hans tid reformerades etnologin, utan att ämnets tradition gick förlorad. Som brobyggare mellan traditionell folklivsforskning och modern etnologi är hans insatser betydande. Professor Storå bör bli ihågkommen som en vidsynt, god och insiktsfull lärare som höll fast vid de nordiska kontakterna.

Litteratur

- Nerdrum, Monica 1998. *Skärgårdskvinnor: Tradition, modernitet och diversitet*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Sjöberg-Pietarinen, Solveig 1997. *Kvinna i museivärlden. En studie i Irja Sahlbergs museisyn*. Åbo: Åbo Akademi.
- Storå, Nils 1962. *Öst och väst i skoltlapskt gravskick*. Åbo: Åbo Akademi.
- Storå, Nils 1968. *Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien. En etnologisk undersökning av fångstmetoderna*. Åbo: Åbo Akademi.
- Storå, Nils 1982. *Trender i nordisk etnologisk föremålsforskning*. Åbo: Etnologiska institutionen vid Åbo Akademi.
- Storå, Nils 1990/2021. *Fem etnologier. Etnologin i Finland i finlandssvenskt perspektiv*. I: Nilsson, Fredrik & Åström, Anna-Maria (red.), *Nordisk etnologi 1921-2021: Ett ämne i rörelse*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Storå, Nils 2003. *Fiskets Åland och fiskekulturen*. Mariehamn: Ålands Kulturstiftelse.
- Storå, Nils 2012. *Havets silver. Det åländska trålfisket*. Mariehamn: Ålands Jakt och fiskemuseum.

*Fredrik Nilsson & Anna-Maria Åström,
professor respektive professor emerita
i Nordisk etnologi vid Åbo Akademi*

Andreas Backa (1978–2022)

Vår kollega Andreas Backa har till vår stora sorg gått bort. Han inledde sina studier i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi hösten 2006. Innan dess hade han utbildat sig till IT-ingenjör. Han blev filosofie magister 2011 med en avhandling som tilldelades Ragna och Olav Ahlbäcks pro gradu-pris inom traditionsvetenskaperna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS).

Foto: Aja Lund.

Andreas fortsatte på den akademiska vägen med en filosofie licentiat-avhandling kring temat *Att beskriva det finlandssvenska. Kultursemiotiska analyser* (2017). Den handlade om de ideal, värderingar och ideologiska motiv som framträdde i Svenska folkpartiets valmaterial från 2011.

Ett av Andreas stor intressen var självhushållning, både praktiskt och akademiskt. Vid sin död arbetade han med en doktoravhandling i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi om självhushållares förhållningssätt till sin verksamhet, med särskilt fokus på hur affekt och kroppslighet samverkar, synliggörs och kommuniceras i material om självhushållning. Avhandlingen med arbetsrubriken *Odla. Affekt, kroppslighet och självhushållningens fenomenologi* var långt hunnen och disputationen planerades till hösten 2023.

Under två omgångar var Andreas anställd som traditionsvetenskapliga nämndens sekreterare vid Svenska litteratursällskapet, inom denna tjänst kunde han också skriva sin avhandling. Innan dess var han projektanställd i SLS-projektet ”Bitar av samma pussel”. Dessutom var han tillfälligt anställd vid traditionsvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi för att arbeta med de folkloristiska samlingarna. I sitt arkivarbete engagerade han sig särskilt i digitalisering och databasfrågor.

Under hela sin doktorandtid deltog Andreas i såväl nationella som internationella konferenser där han presenterade sin forskning. Delar av den tilltänkta sammanläggningsavhandlingen har publicerats i form av artiklar i olika vetenskapliga tidskrifter. Han var dessutom aktiv medlem av redaktionsrådet för både *Elore* och *Ethnologia Fennica*.

Intresset för självhushållning fanns inte bara i teorin utan också i praktiken. Hans och hans hustru Sofie Strandén-Backas engagemang för självhushållning konkretiserades i det småskaliga Sudda lantbruk. Vi är många folklorister och etnologer som saknar Andreas, både vid Åbo Akademi och på annat håll i vetenskapsamfundet. Han var en eftertänksam och klok person.

Blanka Henriksson & Lena Marander-Eklund

Nils-Arvid Bringéus 1926–2023 som etnolog

Nils-Arvid Bringéus (f. 1926) fick ett långt, aktivt liv inom etnologi och folkloristik och avled 2023, 97 år gammal. Med anledning av hans bortgång vill jag belysa hans betydelse som etnolog.

Foto: Sven Hjalmarsson

Bringéus började studera folklivsforskning 1947 i Lund och presenterade sin första tryckta uppsats 1948. Den handlade om en begravnings-sed där två sjungande män gick framför kistan i begravningsprocessionen (Bringéus 1948). År 1953 blev Bringéus filosofie licentiat på avhandlingen *Studier i svensk begravnings-sed* (Bringéus 1953). Undersökningar av begravnings-seder blev under sex decennier ett utmärkande drag i hans forskning. Att forska om död och begravning motiverade han med att ”döden är en del

av livet både kollektivt och individuellt. Våra bortgångna anförvanter bär vi med oss i våra tankar och drömmar så länge vi lever. Vår egen kropp bär dödens synliga eller osynliga förebud, desto tydligare ju äldre vi blir” (Bringéus 2009b).

År 1958 disputerade Bringéus i Lund på avhandlingen *Klockringnings-seden i Sverige*. Kartering var en viktig metod som synliggjorde regionala och lokala variationer i Sverige. Ett långt historiskt perspektiv sträckte sig från medeltiden till samtiden. Sedens

både fasthet och förändringar kunde påvisas (Bringéus 1958). Efter disputationen följde en docenttid för Bringéus. Han breddade sitt forskningsfält till att även omfatta materiell kultur med tonvikt på det skånska bondesamhället. Här kan nämnas *Järnplogen som innovation*, 1962, och *Brännodling, en historisk-etnologisk undersökning*, 1963.

Ytterligare ett forskningsfält avsåg ämneshistoria. 1966 publicerades den omfattande monografin *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog. En studie kring Wärend och wirdarne*. Bringéus ger följande karakteristik om honom: ”Hyltén-Cavallius etnologiska verksamhet omfattade som här visats både fält- och arkivforskning och textutgivning, och han förenade etnografens, etnologens och folkloristens uppgifter” (Bringéus 2010:13). Under tidigt 2000-tal utgav Bringéus även två omfattande biografier om folkloristen Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952) (2006) respektive etnologen och folkloristen Åke Campbell (1891–1957) (2008). Ett viktigt källmaterial utgjordes av en stor mängd bevarade brev. I ett brev till mig i april 2006 noterade Bringéus att ”biografierna har ju åter blivit populära efter att länge ha varit föraktade”. Bringéus skriver om von Sydows betydelse fortfarande inom ämnet etnologi: ”Genom intresset för traditionsbärarna har von Sydow även lagt grunden för den moderna etnologins studium av människan som kulturvarelse” (Bringéus 2006: 84).

I början av 2000-talet tog Bringéus även initiativ till en antologi om framträdande svenska folklorister och etnologer under 1800- och 1900-talen. Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, där Bringéus var preses 2002–2004, gav ut den 2010 med Mats Hellspong och Fredrik Skott som redaktörer. När denna antologi hade utkommit, uppmanade Bringéus norska kulturhistoriker att även skriva en bok om ämnets tidigare förgrundsfigurer i Norge. I ett brev till mig den 11 april 2011 skrev han: ”Särskilt glad är jag över att mina propäer om en bok om norska etnologer och folklorister tycks ha fått god respons. Det skall bli trevligt att få se uppläggget i sinom tid”. År 2013 utkom antologin *Etnologi og folkloristikk*.

En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie, redigerad av Bjarne Rogan och Anne Eriksen (Rogan & Eriksen 2013).

Den 1 juli 1967 tillträdde Bringéus professuren i Nordisk och jämförande folklivsforskning i Lund. Jag blev samma dag hans licentiand och 1969 hans första doktorand. Min avhandling *Kyrktagningsleden i Sverige*, 1972 blev den första som Bringéus hade handlett hela tiden fram till disputationen. Han fick under 1970- och 1980-talen föra fram flera andra doktorander till doktorsexamen. Seminarierna under hans ledning var konstruktiva och manade till självständigt tänkande. Vidare såg Bringéus till att doktorander som han handledde, skaffade sig internationella forskningskontakter bl. a. vid konferenser och kongresser både i Norden och övriga Europa.

Som professor ägnade sig Bringéus också själv åt att bygga upp internationella nätverk. Det första avsåg matforskning. 1970 publicerade han *Mat och miljö. En bok om svenska matvanor* (Bringéus 1970). Perspektivet var människans relation till maten. Bland Bringéus senare publikationer om mat märks *Mat och måltid. Studier i svensk matkultur* (1988a) och *Den skånska smaken: en bok om gångna tiders matvanor i Skåne* (2009a). År 1970 inbjöd Bringéus till det första internationella matsymposiet i Lund och internationella matsymposier har därefter hållits vartannat eller tredje år. 1994 blev matsymposierna en av arbetsgrupperna inom *International Society for Ethnology and Folklore* (SIEF) med namnet *Food Research*.

Nästa internationella nätverk som Bringéus initierade vid början av 1980-talet, avsåg studier av folkliga bilder med tonvikt på bildernas budskap. 1981 utkom boken *Bildlore* där titeln är ett uttryck som han själv myntat. Det skulle enligt honom utgöra ett nytt forskningsfält. ”Bildloren måste sträva att avtäckta de värderingar och hållningar som bilderna är uttryck för” (Bringéus 1981:13). 1982 publicerades en stor och rikt illustrerad utgåva av sydsvenska bonadsmålningar (Bringéus 1982b). Vid bildstudierna ägnade Bringéus stor energi åt att spåra förlagor till motiven i bonadsmålningarna. Han fann dem i stor utsträckning på så kallade kistebrev. Det var ett tryck med kolorerade träsnitt som ofta klistrades in på insidan av locken på

kistorna som fanns i bondehemmen. År 1995 publicerade Bringéus *Skånska kistebrev* och 2003 *Västsvenska kistebrev* (2003b). År 2013 utkom en specialstudie om bonadsmålaren Anders Eriksson i Ås i Västbo härad i Småland (Bringéus 2013). Ett profant motiv i bildkonsten avser lyckohjulet som tillhör en tradition som uppstod på 1200-talet. Bringéus har ägnat en hel monografi, *Lyckan kommer, lyckan går. Tankar, ord och föreställningar om lyckan*, åt studiet av lyckan och dess relationer till olyckan i äldre folklig tradition (Bringéus 2004). Ett annat profant motiv utgör ålderstrappan som på ett symboliskt sätt visar livscykeln (Bringéus 1982a, 1988b). År 1984 inbjöd Bringéus till det första internationella bildsymposiet i Lund med temat *Man and Picture*. Bildforskning blev ytterligare en arbetsgrupp inom SIEF där Bringéus var president under en uppbyggnadsperiod 1982–1987.

Ytterligare ett internationellt nätverk som Bringéus initierade, avsåg folklig religion eller med en senare benämning religionsetnologi. Studier av innovationer var en viktig komponent i Bringéus undersökningar av kyrklig sed. 1965 gällde det julkrubbans införande i Sverige med förebilder i Tyskland (Bringéus 1965). För att stärka religionsetnologisk forskning vid Lunds universitet inrättade Bringéus, tillsammans med historiker och kyrkohistoriker, år 1980 *Centrum för religionsetnologisk forskning* där jag blev föreståndare. År 1993 sammankallade Bringéus till ett internationellt symposium i Stockholm om *Religion in Everyday Life* och följande år gav han ut en antologi med samma namn. Studieobjektet angavs vara ”a question of religion in the home and at the workplace, religion at the beginning and end of the day, religion practised by people in life crises and risk situations” (Bringéus 1994:6). En arbetsgrupp med namnet *Folk Religion* grundades inom SIEF. Arbetsgruppens namn har senare ändrats till *Ethnology of Religion*.

Att Bringéus lade stor vikt vid undervisning i etnologi framgår av att han författade flera läroböcker. Tre av dessa publicerades 1976 när antalet studerande i etnologi ökade. De tre läroböckerna bar titlarna *Arbete och redskap. Materiell kultur på svensk landsbygd före industrialismen* (Bringéus 1976a), *Människan som kulturvarer-*

se. En introduktion till etnologin (Bringéus 1976b) och Årets fest-seder (Bringéus 1976c). År 1987 publicerades *Livets högtider* som var "närmast avsedd som introduktion för etnologistuderande" (Bringéus 1987). En specialstudie om "runda födelsedagar" under livsloppet utkom 2005. I ett brev till mig, strax efter den egna åt-tioårsdagen, skrev Bringéus: "Själv skriver jag hellre om de runda dagarna än celebrerar dem".

Bringéus ivrade för införandet av ämnesbeteckningen etnologi i stället för folklivsforskning, vilket också genomfördes i Sverige 1970. I antologin *Etnologiska visioner* redigerad av Lena Gerholm 1993 berättar han att han tidigare fått klä skott för att ha skjutit folkloristiken i sank i Sverige när den slogs ihop med etnologin. Han försvarar sig mot denna kritik: "Erfarenheten har dock visat att det först är som en integrerande del av enhetsämnet etnologi denna sektor kommit till sin rätt, inte minst som en följd av folkloristernas egna krav på kontextualitet och folkloristikens ökande inspiration från antropologin" (Bringéus 1993:211). För att föra ut etnologisk forskning i Norden till en internationell läsekrets grundade Bringéus 1971 årsboken *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*.

Som bevis på Bringéus internationella vetenskapliga renommé märks att han blev filosofie hedersdoktor vid universitetet i Bergen i Norge 1990, Åbo Akademi i Finland 1993, Münster i Tyskland 1994 och teologie hedersdoktor i Lund 1994. Även efter Bringéus död har jag fått mottaga brev från internationella forskare, som framhåller hans betydelse för etnologins utveckling både i Norden och övriga Europa. Folkloristen Ulrika Wolf-Knuts vid Åbo akademi skrev: "En av de riktigt stora nordiska etnologerna är borta. Är glad över att jag fått lära känna honom". Sophie Elpers vid SIEF:s sekretariat i Amsterdam, Holland framhöll att "Nils-Arvid Bringéus was such a legend". Patricia Lysaght i Dublin, Irland som är ledare för SIEF:s arbetsgrupp *Food Research*, uttryckte att "he was a great scholar and person".

Bringéus hämtade mycket av sin empiri från södra Sverige, särskilt Skåne och inte minst födelseorten och hantverksbygden

Örkelljunga. 47 böcker av honom utgavs av Örkelljunga hembygdsförening. Där var Bringéus ordförande i 45 år, från 1953 till 1998. En av hans mera uppmärksammade undersökningar om Örkelljunga avser sägnen om Örkelljunga försvunna kyrkklocka. Den skall en gång när kyrkan byggdes under medeltiden, ha fallit ned från klockstapeln i den närliggande Prästsjön och aldrig kunnat bärgas trots flera gjorda försök. Vid ett tillfälle skall den ha varit nästan uppe på land men föll tillbaka ned i den djupa sjöbotten genom att någon bröt mot ett magiskt påbud om att inte tala. Säggen upptecknades i Örkelljunga redan 1598 (Bringéus 1949). En nyutgåva av denna sägen publicerade Bringéus 1998 efter det att den nedfallna klockan år 1973 på hans initiativ hade blivit kommunvapen i Örkelljunga (Bringéus 1998). Tack vare Bringéus lär Örkelljunga vara en av de lokalorter i Sverige som blivit mest undersökta ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Han var en av pådrivarna till att friluftsmuseet Ingeborrarps i Örkelljunga kommun kom till stånd.

Bringéus blev Lund och Örkelljunga trogen hela livet. Hans självbiografiska bok 2014, som blev hans sista, bär titeln *Örkelljungapåg och Lundaprofessor*. Där skriver han: ”Min hembygd, Örkelljunga, har format mig, kanske i alltför hög grad eftersom jag också på avstånd ständigt levat i denna bygd. Om den har mina flesta böcker handlat” (Bringéus 2014: 211). I Örkelljunga kyrka skedde hans jordfästning den 19 maj 2023 i närvaro av flera etnologer. Efteråt samlades begravningsgästerna på Ingeborrarpsgården där flera tal höll till hans minne.

Litteratur

- Bringéus, Nils-Arvid 1948. Jordafärdens sjungande föregångare. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1949. *Sägner om Örkelljunga kyrkklocka*. Örkelljunga.
- Bringéus, Nils-Arvid 1953. *Studier i svensk begravnings sed*. Lund.

- Bringéus, Nils-Arvid 1958. *Klockringningsseden i Sverige*. Diss. Stockholm: Nordiska Museet.
- Bringéus, Nils-Arvid 1962. *Järnplogen som innovation*. Lund: Gleerup
- Bringéus, Nils-Arvid 1963. *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Lund: Gleerup.
- Bringéus, Nils-Arvid 1966. *Gunnar Olof Hyllén-Cavallius som etnolog. En studie kring Wärend och wirdarne*. Stockholm: Nordiska museet.
- Bringéus, Nils-Arvid 1970. *Mat och miljö. En bok om svenska matvanor*. Lund: Gleerup.
- Bringéus 1976a. *Arbete och redskap. Materiell kultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund: Liber läromedel.
- Bringéus, Nils-Arvid 1976b. *Människan som kulturvarelse. En introduktion till etnologin*. Lund: Liber läromedel.
- Bringéus, Nils-Arvid 1976c. *Årets festseder*. Stockholm: LT.
- Bringéus, Nils-Arvid 1981. *Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap*. Stockholm: Gidlund.
- Bringéus, Nils-Arvid 1982a. Orbis pictus als Vorlage volkstümlicher Malerei in Schweden. *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1982b. *Sydsvenska bonadsmålningar*. Lund: Signum.
- Bringéus, Nils-Arvid (red.) 1985. *Man and Picture*. Stockholm: Almqvist & Wicksell.
- Bringéus, Nils-Arvid 1987. *Livets högtider*. Stockholm: LT.
- Bringéus, Nils-Arvid 1988a. *Mat och måltid. Studier i svensk matkultur*. Stockholm: Carlsson.
- Bringéus, Nils-Arvid 1988b. Pictures of the Life Cycle. *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1993. Den etnologiska kåltäppan. Gerholm, Lena (red.), *Etnologiska visioner: femton forskare reflekterar kring sitt ämne*. Stockholm: Carlsson.
- Bringéus, Nils-Arvid (red.) 1994. *Religion in Everyday Life*. Stockholm: Kungliga Vitterhetsakademien.
- Bringéus, Nils-Arvid 1995. *Skånska kistebrev. Berlingska boktryckeriet, N.P. Lundbergs boktryckeri och F.F. Cedergréens boktryckeri*. Stockholm: Carlsson.
- Bringéus, Nils-Arvid 1998. *Från klocksägen till kommunvapen*. Örkelljunga: Örkelljunga hembygdsförening.

- Bringéus, Nils-Arvid 2003. *Västsvenska kistebrev*. Göteborg: Göteborgs stiftshistoriska sällskap.
- Bringéus, Nils-Arvid 2004. *Lyckan kommer, lyckan går. Tankar, ord och föreställningar om lyckan*. Stockholm: Atlantis.
- Bringéus, Nils-Arvid 2005. Runda födelsedagar. Alver, Bente Gullveig & Bolstad Skjelbred, Ann Helene (red.), ”*Slipp tradisjonene fri – de er våre!*”. *Fest og fellesskap i endring*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Bringéus, Nils-Arvid 2006. *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Bringéus, Nils-Arvid 2008. *Åke Campbell som etnolog*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Bringéus, Nils-Arvid 2009a. *Den skånska smaken: en bok om gångna tiders matvanor i Skåne*. Stockholm: Carlsson.
- Bringéus, Nils-Arvid 2009b. Sextio år som begravningsforskare. Gustavsson, Anders (red.), *Döden speglad i aktuell kulturforskning*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Bringéus, Nils-Arvid 2010. Gunnar Olof Hyllén-Cavallius (1818–1889). Hellspong, Mats & Skott, Fredrik (red.) *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Bringéus, Nils-Arvid 2013. *Bonadsmålningar av Anders Eriksson i Ås*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Bringéus, Nils-Arvid 2014. *Örkelljungapåg och Lundaprofessor*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*. 1971-.
- Gustavsson, Anders 1972. *Kyrktagningsleden i Sverige*. Lund: Folklivsarkivet.
- Hellspong, Mats & Fredrik Skott (red.) 2010. *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.
- Rogan, Bjarne & Anne Eriksen (utg.) 2013. *Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*. Oslo: Novus.

Anders Gustavsson, Oslo universitet

Professor Kurt Genrup 1944–2023

Foto: Kulturvetenskapliga arkivet
Cultura.

Professor Kurt Genrup, docent i Nordisk etnologi vid Åbo Akademi, har gått bort och den etnologiska mat- och måltidsforskningen har därmed förlorat en på många sätt inspirerande kollega.

Genrup tog år 1964 studenten vid Kalmars Högre Allmänna Läroverk. Därefter inleddes studier vid Lunds Universitet som 1968 resulterade i filosofie kandidat-examen i historia. Kanske påverkade den tidens radikala Lund Genrups framtida akademiska bana som rymmer rika mått av rörlighet. Här finns det anledning

att nämna att Genrup även inledde en prästutbildning och inom ramen för denna genomförde han en godkänd provpredikan som följdes av venia, rätten att som lekman få predika vid gudstjänst i Svenska kyrkan, i två stift i Sverige.

År 1975 disputerade Genrup vid Lunds universitet med en avhandling som behandlade ett ämne med särskild betydelse i Skåne, *Gåsskötsel. En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden*. Efter disputationen följde ett knappt decennium med varierade arbetsuppgifter såsom registrator, assistent och kontorsbiträde vid Lunds universitet. Under en kort period var Genrup

även verksam vid Nordiska museet i Stockholm samt som arkivarie på Folkklivsarkivet vid Lunds universitet. År 1977 anställdes han som länsbildningskonsulent på Gotland och under de följande åren undervisade han även i etnologi i Visby. År 1984 tillträdde Genrup en forskarasistenttjänst vid Etnologiska institutionen, Umeå universitet. Denna tjänst innehade han till 1990. Han var prefekt 1989–1992 och blev 1992 professor i etnologi vid Umeå universitet.

Under perioden 1997–1999 vikarierade Genrup som professor i Nordisk etnologi vid Åbo Akademi. Härigenom fick etnologin i Åbo ett tillskott av perspektiv och idéer. Här ska särskilt nämnas Genrups intresse för kulturekologiska frågor som bland annat resulterade i en antologi om skärgårdens kulturmiljö, *Etnografi på hemmaplan* (Genrup 1998). Hans kurser i matkultur var mycket uppskattade bland studenterna och år 2000 blev han docent i etnologi vid Åbo Akademi. Genrups insatser vid Åbo Akademi var inte begränsade till Nordisk etnologi, utan han var även Sjöhistoriska museets (numera Sjöhistoriska institutet) ordförande 1997–1999. På denna post efterträdde han professor Nils Storå och spelade en viktig roll i omvandlingen av museet till ett institut. Kanske hade Genrups dragning till Finland sin grund i att han under skoltiden, under ett skolutbyte, vistades hos en jordbruksfamilj i östra Finland.

Efter åren i Åbo fortsatte karriären vid Umeå universitet där han bland annat var föreståndare för avdelningen för Kulturadministration vid institutionen för kultur och media. År 2002 blev Genrup även föreståndare för Restauranghögskolan vid Umeå universitet. Utöver sina många uppdrag inom universitetsvärlden var Genrup en flitigt anlitaad föredragshållare och folkbildare, vilket speglas i de populära benämningarna ”gåsadoktor”, ”kakprofessor” och ”matprofet”. Han var även ledamot av Norrlands Gastronomiska Sällskap och Måltidsakademien.

Tillsammans med kollegor utvecklade Genrup den etnologiska mat- och måltidsforskningen. Vid sidan om avhandlingen kan ”Mat och måltidsseder på Gotland” (1992) och ”Matrike Norrland” (2001) nämnas som viktiga forskningsverk. Kurt Genrup ska bli

ihågkommen som en omtyckt lärare och uppskattad kollega vid Åbo Akademi.

Litteratur

Genrup, Kurt 1975. *Gåsskötsel: en etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden*. Diss. Lunds universitet.

Genrup, Kurt 1992. *Mat och måltidsseder på Gotland*. Visby: Guteböcker.

Genrup, Kurt (red.) 1998. *Etnografi på hemmaplan*. Åbo: Etnologiska institutionen vid Åbo Akademi.

Genrup, Kurt & Tham, Ulla 2001. *Matrike Norrland. Norrländska mattraditioner och måltidsseder med nya och gamla recept*. Bjästa: CeWe.

Fredrik Nilsson, professor i Nordisk etnologi, Åbo Akademi

Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet

En ny bok av de excellenta etnologforskarna Jonas Frykman och Orvar Löfgren väcker ens intresse. Boken *Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet* (2022)¹ kan ses som en tematisk fortsättning på klassikern *Den kultiverade människan* (1979), som handlade om framväxten av en borgerlig kultur på 1800-talet – en bok som (väl) nästan alla etnologer och folklorister läst och säkert haft orsak att återkomma till ett flertal gånger. Denna gång är det 1900-talet, eller mer specifikt 1930–1960-talen, som är i fokus med utgångspunkt i hur kärnfamiljen kom att bli en stark norm i svensk vardag. Boken har sin start i 1930-talet, en tid fylld av ängslan och förhoppningar med den centrala frågan för ögonen: hur gjordes kärnfamiljen som vardaglig praktik. Detta omskrivs som en långsam revolution; från utopi till verklighet. Kärnfamiljen sågs som ett recept för ett gott liv, en god miljö för reproduktion, fostran och hälsa. Boken avslutas på 1960-talet då kärnfamiljen började uppfattas som en förlegad, borgerlig kvarleva. Denna långsamma revolution, menar Frykman och Löfgren, skedde på vardagliga arenor, inom familjen, i skolan, på arbetet och under fritiden. Centrala frågor i studien är hur det kändes att leva omgiven av moderna ting, såsom exempelvis ett modernt kök bestående av elspis och rinnande vatten, och vilka rutiner och vanor som den nya miljön erbjöd.

Studien inleds med ett autoetnografiskt inlägg då författarnas föräldrars familjebildning samt deras egen barndom skildras. Jonas Frykman gör en djupdykning i sin pappas kvarlämnade papper från hans tid som stadsläkare. Han återkommer till detta material i diskussionen om det gifta paret samliv (kapitlet ”Sängkamrater”). Orvar Löfgren presenterar hur hans familj dokumenterade vardag

1 Recension av Jonas Frykman och Orvar Löfgren 2022. *Kärlek och kärnfamilj i folkhemmet. Längtan, lust och oro*. Malmö: Gleerups. 236 sidor, illustrerad.

och helg genom intervjuer och fotografier. Han återkommer till detta i avsnittet om hemmafrurollen.

Bokens första egentliga kapitel "Att bli tillsammans" handlar om de nöjen som fanns tillgängliga för att kunna träffa en partner. Här och i följande avsnitt om moralpanik, återanvänds stora delar av Jonas Frykmans studie *Dansbaneeländet* (1988). Människors ängslan utgör syret för den moralpanik som blossade upp om den omoral som ungdomen ansågs besitta. Populärkulturen framställs som ungdomarnas universitet. Förutom dansen, var biobesöken ett sätt att närma sig en tilltänkt partner och en väg mot äktenskap. Cykeln skildras som central i ungdomarnas rörlighet.

I kapitlet "Att flytta ihop" framställs det moderna hemmet, utan vare sig smuts eller ingrodda traditioner, som ett ideal. Samtidigt var trångboddheten i många fall verkligheten ännu på 1940-talet. I ett relativt omfattande avsnitt diskuteras husmoderns andel i görandet av den vardagliga praktiken under den så kallade hemmafrueran. I avsnittet "Flytta in i framtiden" diskuteras de förändrade livsvillkor, oberoende klass, som decennierna medförde – bland annat ökad köpkraft, sociala reformer och mer fritid. I bokens sista kapitel "Familjen firar sig själv" avhandlas traditionernas betydelse i görandet av kärnfamiljen; traditioner med arv från bondesamhället samtidigt som de var ett uttryck för en glädje över den moderna familjen. Slutligen sammanfattar författarna bland annat med ett konstaterande att den homogena och framtidsorienterade efterkrigstiden framställs som en idyll och en dröm, en ekokammare, snarare än verklighet. Myndigheters politiska reformarbete syftade till att få människor att satsa på hem och familj samtidigt som detta ledde till paradoxer och motsättningar, beroende på klass, politisk tillhörighet, ålder och levnadsstandard.

Boken är intressant läsning och det är lätt att charmas av en text som elegant flyter fram. Men eftersom studien i hög grad bygger på tidigare forskning upplever jag att mycket av det boken handlar om är bekant från tidigare. I texten framgår i vissa fall vems forskning författarna går tillbaka på. Det här är också något som i viss

utsträckning framkommer i sparsmakade appendix där tidigare forskning presenteras snabbt och flyktigt. Genomgående anser jag att författarna kunde ha lyft fram sina forskarkollegors insatser på ett mer generöst sätt.

I min läsning saknar jag också det etnologiska materialet. Eftersom målet med boken är att visa hur kärnfamiljen görs i vardagen skulle djupdykningar i etnologiska arkiv tätt sig som en välvald väg. I stället ges exempel i form av citat främst ur skönlitterära verk. Att utgå från etnografiskt material skulle antagligen ha gett en mer varierande bild av tiden som undersöks. I utopin folkhemmet var nationen samlad och homogen. Men verkligheten var mer mångbottnad än så. Arbetskraftinvandringen omnämns exempelvis flyktigt men detta kunde ha utvecklats för att visa på det efterkrigstida Sveriges sociala och etniska komplexitet.

För nya generationer etnologer och folklorister samt en intresserad allmänhet utgör boken ett välkommet bidrag om vardagen i det efterkrigstida Sverige.

Lena Marander-Eklund

Erfarenheter av väntan och tidsförskjutningar bland flyktingar

I sin angelägna avhandling undersöker etnologen Rikard Engblom¹ olika former av väntan, hur denna uppfattas och hanteras av flyktingar som placerats i Avesta. Han lyckas väl med syftet att reda ut de tidsförskjutningar, *Time Warps*, som uppstår i samband med väntan på asyl eller andra processer. Legala, ekonomiska och sociala strukturer påverkar på olika sätt flyktingarnas upplevelser av väntan och de tidsförskjutningarna som följer. Väntetiderna har ökat markant sedan 2015. Det och den ökade osäkerheten om asylproceduren har lett till känslor av främlingskap och misstro mot myndigheter, advokater och tolkar.

Avhandlingens fokus ligger på sociala, politiska och juridiska processer som producerar och förstärker de osäkra situationer som formar flyktingars erfarenheter av väntan på uppehållstillstånd, familjeåterförening, jobbomöjlighet, omprövning eller verkställighetsstopp. Det teoretiska underlaget bygger på forskning om migration, mottagande och väntan i discipliner som filosofi- och idéhistoria, historia, samhällsvetenskap, sociologi och etnologi. Materialet består av ett gediget etnografiskt fältarbete (2017–2018) med observationer av aktiviteter och relationer i offentliga och ideella aktiviteter eller enskilda initiativ samt 70 intervjuer.

I olika kapitel får vi möta enskilda individer, deras tankar kring sin situation och även hur civilsamhällets aktörer uppfattar flyktingars väntan. Engblom avhandlar insiktsfullt väntans komplexitet och de oförutsägbara och prekära situationer som de väntande och samhället i övrigt försätts i. Begreppen humanitarism och säkerhet-

1 Recension av Engblom, Rikard 2023. *Time Warps. Refugees and the Experience of Waiting in Rural Sweden*. Etnolore 40. Uppsala: Institutionen för kulturanthropologi och etnologi, 175 s. <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1714014/FULLTEXT01.pdf>

isering är centrala. Flyktingarna möts av stora humanitära insatser samtidigt som de ses som ett hot mot säkerhet och stabilitet. En följd av detta är diskriminering och rasism i verbal och fysisk form på arbetsmarknaden. Engblom framhåller dock flyktingarnas integritet och deras olika strategier för att hantera problemen.

Med hänvisning till sitt omfattande fältarbete och tidigare forskning har Engblom som utgångspunkt att flyktingarnas väntan är påtvingad, med brist på en stabil miljö där flyktingen kan få socialt erkännande. Tidsförskjutning utestänger från normala förutsägbara livscyklar och därmed kränks flyktingens värdighet och mänskliga rättigheter. Långa väntetider ses av flera forskare som en politisk strategi för att skapa stabilitet och kontroll. Engblom visar hur den försätter flyktingar i otrygga förhållanden. Han arbetar med begreppet dispositif och hur humanitärism och säkerhetsisering sammanflätas och påverkar samtliga aktörer, både inom politiken och de ideella organisationerna. Flyktingarna i Avesta befann sig mitt i denna kombination av en välkomnande humanitär kultur och säkerhetsisering och de gjorde sitt bästa för att navigera i de motsägelsefulla situationer de befann sig i.

Engbloms avhandling är välskriven och engagerande. Han belyser flyktingars situation under långa väntetider. Det bör skapa större förståelse hos mottagarsamhället och ge underlag för reflektion hos viktiga aktörer inom politik och praktik i mottagandet. Det behövs gemensamma krafter för att nå UNHCR:s rekommendation om att långa väntetider inte ska överskrida fem år och att hitta lösningar till de svårigheter som flyktingar har att få bostad, arbete, familjeåterförening, stabilitet, erkännande och annat som avhandlingen behandlar, särskilt för utsatta flyktingar som befinner sig i ett tidsförskjutningarnas limbo.

Jag hoppas att avhandlingen blir läst, diskuterad och använd inom alla nivåer av flyktingmottagandet; att de viktiga frågor om etik och ansvar som avhandlingen väcker rörande Sveriges (inter)nationella åtaganden för flyktingar leder till initierade, prestigelösa, konstruk-

tiva och gränsöverskridande lösningar på de olika utmaningar som flyktingmottagandet innebär.

Eva Norström

Folkliga föreställningar på sydösterbottnisk dialekt

Med boken *Folkminnen från Sydösterbotten*¹ har språkvetaren Ann-Marie Ivars gått tillbaka till det som kan ses som folklivsforskningens rötter: dialekt och folktro. Folkmål var bland det första som började samlas in i det svenskspråkiga Finland under senare hälften av 1800-talet, och bland bokens källor nämns bland annat *Bygdeminnen*, ett tredelat verk med publicerade folkminnen från början av 1900-talet, och *Finlands svenska folkdiktning*, det av Svenska litteratursällskapet i Finland utgivna folkloristiska mastodontverk som omfattar 21 volymer. Ivars har själv fortsatt insamlingen i regi av Folkmålskommissionen mellan 1967 och 1982, med syfte att dokumentera dialekter för *Ordbok över Finlands svenska folksmål*. Det är dessa utsagor om folktro, insamlade främst i Sydösterbotten men även hos till USA utvandrade informanter, som använts i boken.

I sju kapitel, samt inledning och slutord, presenteras olika folkliga föreställningar: övernaturliga väsen, gengångare och skendöda, bortbytingar, folklig läkekonst, ”göra åter” stulet gods, knackningar och buller, samt aningar och varsel. Utsagorna presenteras i sin dialektala originalform med en efterföljande ”översättning” till högsvenska, till stor lättnad för den som är obevandrad i sydösterbottniska dialekter.

Varje kapitel inleds med en beskrivning av fenomenet i fråga, där efter följer exempel ur de tryckta källorna eller inspelningarna som Ivars själv gjort. Boken innehåller även ett antal illustrerande fotografier ur SLS samlingar.

1 Recension av Ivars, Ann-Marie 2022. *Folkminnen från Sydösterbotten*. Eget förlag, Helsingfors: NordPrint, 145 s.

Vi får läsa om bland annat skogsrå och sjörå, troll och underbyggare, och hur dessa visat sig och haft interaktioner med sydösterbottningar. Vidare får vi även stifta bekantskap med berättelser om skendöda, kloka gubbar och käringar, och lära oss om botemedel mot olika åkommor.

Något som slår mig när jag läser boken är hur nära i tiden somliga berättelser faktiskt är, visserligen före min tid, men ändå under mina föräldrars. Människor födda i slutet av 1800-talet har suttit tvärsöver bordet från Ivars och berättat om dessa ämnen på 60-, 70- och 80-talen. Plötsligt är inte ”förr i världen” så långt borta, även om berättelserna ibland får mig att haja till: beskrivningen om hur en skulle ”laga om” för hemlängtan hos emigranter i USA (s. 66–67) känns mycket avlägsen. Inte för att boten känns arkaisk, utan för att tanken på att skicka hemliga pulver i ett brev från Finland till Amerika verkar helt omöjlig i dagens värld. Att bota längtan hos kor verkar däremot mer möjligt idag när en kommit upp i åren: för att kunna ”laga om” krävdes det att botaren hade alla sina tänder kvar (s. 69).

Som folklorist kan jag ha önskat mig några folkloristiska verk på litteraturlistan och inte bara Institutet för språk och folkminns hemsida, men det tåls att komma ihåg att det här inte är ett folkloristiskt verk. Boken har sitt värde som ett smakprov av sydösterbottniska folkliga föreställningar, och är säkerligen intressant för dialektforskare också. Jag är dessutom förtjust över att en språkforskare visar intresse för folktro. I slutordet uttrycker Ivars även en förståelse för att folkliga föreställningar inte är döda, utan att de fortfarande finns kvar i någon form, och nya tillkommer (s. 136). Utan att vara desto mer bevandrad i språkforskning skulle jag våga gissa att det finns språkliga egenheter som är direkt kopplade till hur människor talar om folkliga föreställningsväsen, läkekonst, eller vilket som helst ämne som kan ses som lite eljest. Verket på 145 sidor väcker kanske inget uppseende, men är en fin bok som

säkert tilltalar en publik utanför den akademiska världen – en be-
drift i sig.

Catarina Harjunen

Ernst Manker, Nordiska museet och konstruktionen av ett samiskt kulturarv

Eva Silvén har en bred ansats i sin bok om Ernst Manker¹ och de samlingar av samiskt kulturarv och arkivmaterial som han genom otaliga fältarbeten byggde upp på Nordiska museet i Stockholm mellan 1930–1970. Författaren redogör också för Mankers strävanden att grunda ett samiskt centralmuseum, arbetet med det han kallade den lapska ombudskåren, ett antal meddelare Manker använde sig av för sina frågelistor, samt skapandet av det han kallade det lapska arkivet och skriftserien *Acta Lapponica*. Men förutom att vara en biografi är Silvéns bok också en beskrivning av hur olika forskare, museimän, institutioner och andra bidrog till konstruktionen av en samisk identitet, historia och ett kulturarv. Samt hur de konstruerade föreställningarna formade och stabiliserade bilden av samerna som fast i en autentisk historisk tid. I boken tas flera exempel upp på hur denna konstruktionsprocess såg ut, ett är Mankers arbete med utställningen ”Lapparna” som öppnade på Nordiska museet i maj 1947. Silvén menar på att utställningen är ett exempel på hur den dominerande bilden av samerna som ett nomadlevande renskötande folk mycket aktivt skapades och upprätthölls. Livsstilen som utställningen visade upp var redan då på väg bort men utställningstexterna skrevs i presens och gav sken av att samerna inte omfattades av modernitetens intågande. Utställningen i fråga stod sedan kvar under drygt 30 år.

Silvéns bok är framför allt akademisk men kan även läsas av en mer populärvetenskapligt intresserad publik. Hennes teoretiska ansats är i huvudsak aktör-nätverksteori. Hon skriver själv att boken är en forskarbiografi. Till skillnad från en personbiografi utgör en forskarbiografi ett inlägg i en aktuell ämnesdebatt och Silvén skriver

1 Recension av Silvén, Eva 2021: *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. Lund: Nordic Academic Press, 320.

att hon placerar sig i gränssnittet mellan postkolonial teori, kritisk museologi, samt urfolksrelaterad forskning. De teoretiska utgångspunkterna och begreppen får olika stort utrymme i olika kapitel. Till exempel blir aktör-nätverksperspektivet mer framträdande i kapitel 6, *Sammanflätningar*, där författaren behandlar det hon kallar ”fjällens sociomateriella nätverk” bestående av alla de forskare, samer, institutioner och föremål som i olika sammanflätningar konstruerade den samiska identiteten, kulturarvet och historien utifrån i grunden asymmetriska maktrelationer. I kapitel 7, *Skuggspel*, tar det postkoloniala större plats när Silvén gräver djupt i Mankers politiska ståndpunkt under andra världskriget och hur han förhöll sig till men också delvis var en del av den rasbiologiska forskningen som var stark i Sverige vid tiden. Författaren skyggar inte undan för de sidor av Manker som idag anses vara etiskt och moraliskt problematiska utan behandlar honom som ett barn av sin tid som handlade utifrån de möjligheter och utrymmen som gavs honom då. Även om det kan vara lätt för oss att döma, som vet vilka fruktansvärda konsekvenser rasbiologin fick i nazisternas händer.

Över lag har Eva Silvén skrivit en bra bok som ger en djup men samtidigt övergripande bild av hur samerna och det samiska kulturarvet har förståtts och behandlats i en svensk museikontext, men också om hur det var att vara forskare och museiman under decennierna före och efter andra världskriget då rasistiska och nazistiska vindar blåste och påverkade vetenskaplig forskning. I 2020-talets hetsiga debattklimat på sociala medier där det för många verkar omöjligt att hålla två tankar i huvudet samtidigt och där allt är svart eller vitt, för eller emot så är det uppfriskande att bli påmind om att vi människor är betydligt mer komplexa än så. Ernst Manker som var tyskvän under kriget, del av den rasbiologiska diskursen och samtidigt nära personlig vän med vissa av sina samiska informanter utgör ett gott exempel på att det inom en människa kan rymmas en rad problematiska relationer och friktioner på en och samma gång.

Malin Stengård

Iskunskaper, möjligheter, risker och utmaningar

*Is på olika vis*¹ känns som en välblandad vetenskaplig godispåse att dyka ner i, många gånger och vid olika tillfällen. Vissa av bidragen och tankarna känns bekanta för mig efter många olika isvintrar i Åbolands skärgård, medan andra infallsvinklar är helt nya. Det är uppfriskande med en bok som vetenskapligt och samtidigt medryckande behandlar olika kulturella och historiska is-perspektiv: allt ifrån isbrytning, historiska brytpunkter vid kontakter över isvidder, skärgårdsliv och handelssjöfart, till polarforskning, glaciologi och naturis som exportprodukt. Boken har även gott om fina bilder. Och ur ett Åboperspektiv är det väldigt intressant att Aura ås ishistoria finns så väl dokumenterad.

Jag har många gånger fått upptäcka att skärgårdsbor kan och använder många ord för is och snö som inte alltid förstås ens strax utanför hembyn. Men *Is på olika vis* ger dessutom många exempel på hur vi alla, säkert för det mesta ganska oreflekterat, rör oss med mängder av ord, talesätt, berättelser och metaforer kring is och snö. I Sverige har säkert alla läst just *Hemsöborna*, som nämns i boken, hos oss tänkte bekanta jag talat med på Anni Blomqvists historier om Janne och Stormskärs Maja och Mumintrollets äventyr i *Trollvinter*. Andra exempel många med ett intresse för historia nog kan relatera till är historien om Sveaborgs kapitulation, äventyrliga polarexpeditioner, eller när isen år 1658 bar ett krigståg över Bält. Däremot tror jag att det är fler än jag som hört betydligt mindre om de marknadsnöjen isvidderna också utnyttjats för genom historien. Is är en källa till både kunskaper, nöjen, arbetstillfällen, rörelsefrihet och förgäelse, alldeles beroende på vad man förväntar sig och

1 Recension av Villstrand, Nils Erik & Westerlund, Kasper (red.) 2022. *Is: på olika vis*. Åbo: Meddelanden från Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi 37, 172 s.

vilka behov man har. Som barn har jag upplevt en tid då vi valde mellan att vara rätt isolerade ute i skärgården, eller att ge oss ut på isen. Och isutflykter även för nöjes skull var då självklara under vår skärgårdsvinter, såsom det tydligen även var på floden Themsen under senmedeltiden eller i Öresund 1838.

I skärgården har jag också varit med om att mäta istjocklek och kategorisera i gångis, traktoris eller bilis och att försöka bedöma strömmarnas och solens inverkan. För att kunna diskutera isens hållbarhet lärde även vi barn oss namnen på vikar och sund i närheten. I större sammanhang behövs en gemensam isterminologi för alltifrån forskningsbehov till rapporter för sjöfarande och långfärdsskridskoåkare.

Isen var ännu på 1990-talet ofta en nyckel till frihet och båtrännorna i den en källa till förargelse i den åboländska skärgården. Idag däremot kör förbindelsebåtarna även under vintermånaderna. Men många transporter och arbeten vid bryggor och båthus har varit självklara att utföra då isen bär och är svåra att plötsligt ordna på annat sätt. Vinterns isperiod är också en del av en (tidigare) självklar årstidsrytm. I ett större perspektiv innebär ett förändrat klimat givetvis ännu större utmaningar, vilket även tas upp i *Is på olika vis*. Efter årets vinter, när det egentligen inte alls fanns någon is att tala om hos oss, känns boken extra aktuell och viktig. Inte bara för att ge perspektiv och väcka opinion kring klimat och miljö, utan också för att dokumentera ett kulturarv. En vinter utan is är väldigt annorlunda ute i havsbandet, en natur utan is innebär en väldigt annorlunda värld.

Maria Ekqvist

Kungar, sex och skandaler

Boken¹ diskuterar samband mellan skvallar och media i tre fall, tre medieskandaler, som berör svenska kungars utomäktenskapliga sexuella eskapader. Det första fallet gäller Oscar II:s relation till två skådespelerskor kring sekelskiftet 1900. Det andra fallet bygger på rykten om Gustaf V:s homosexualitet, speciellt den så kallade ”Hajby-affären”. Det tredje exemplet gäller den nuvarande kungen och utgår från den uppmärksamhet som väcktes av en bok om hans påstådda besök på olagliga nattklubbar samt samröre med prostituerade och med organiserad brottslighet.

Bokens huvudtes är att skvallret i media är en slags fortsättning på det muntliga skvallret i vardagen, eller som boken säger ”på gatan”, samtidigt som medieskvallret förstås utgör en källa till och en påfyllnad för gatuskvallret. De tre studerade medieskandalerna ses som samverkan mellan å ena sidan media och å andra sidan en skvallrande och läsande (och i dag hög grad även skrivande) allmänhet

Det handlar om kritik mot den kungliga överheten, som i sin tur försöker skydda sig mot skvallret. Skandalerna har därmed en politisk och demokratisk potential. Synen på kön och sexualitet i de olika historiska skeden då skandalerna utspelas är ett annat viktigt tema.

En central premiss är att, trots de dryga hundra år av medieutveckling som skiljer de olika fallen, denna cirkulation mellan media och gatuskvaller ser likadan ut i de olika fall som studeras. Författarna väljer att bortse från medias kraftigt förändrade utformning och betydelse i dagens digitaliserade medielandskap. Det är uppenbart

1 Mia-Marie Hammarlin & Lars-Eric Jönsson 2023: *Kungar, sex och skandaler: En studie av skvallar och journalistik*. Makadam förlag, 223 sidor. ISBN: 9789170613975.

att fallen är relevanta för det de vill studera och också att det är den del som gäller den nuvarande regenten som är intressantast och de tidigare exemplen är mer en slags uppvärmning.

Författarna är explicita med att de inte är ute efter att veta vad som "egentligen" hänt, utan de vill analysera hur skvallret gått. Denna konstruktivistiska utgångspunkt är den mest rimliga för studien. Det hade varit konsekvent med denna syn att betrakta materialet ur ett diskursanalytiskt perspektiv.

Studien är sparsam med teorier. Valet att fokusera på att främst återge materialet utan teoretisk anknytning kunde ha motiverats för läsaren. Den etablerade forskningen om medieskandaler avfärdas ganska lättvindigt. Diskussioner om medialisering respektive medieritualer hade fyllt en klar funktion. De centrala begreppen skvaller och rykten förblir vaga och verkar användas närmast synonymt.

Boken bjuder på bra analyser av journalistisk praktik, t ex av hur texter placeras i anslutning till varandra för att styra läsarnas tolkning, eller av antydningen som journalistiskt grepp, hur läsarna förväntas kunna läsa mellan raderna. En höjdpunkt är diskussionen om spänningen mellan de nuvarande svenska kungligheter- nas upphöjdhed och deras "vanlighet" och hur den senare förstärks genom skandalösa avslöjanden. Avsnitten om mediernas "framing" av Carl XVI Gustaf som värd att tycka synd om, snarare än som någon som brutit mot förväntningar på både en statschef och en familjefar, lyfter diskussionen om medias roll till en mer analytisk nivå.

Huvudsakligen är boken lättläst och underhållande. Språket är ibland onödigt metaforfångt, till exempel när studiet av en diskussionstråd i ett forum kallas att "träda in i digitala rumsligheter". Språkbruket är ett sätt att ansluta sig till en viss akademisk tradition, men boken hade vunnit på en klarare stil, särskilt som greppet annars är ganska populärvetenskapligt och temat av allmänt intresse.

Boken handlar om kungligt skvaller men i sitt noggranna återgivande av olika slags material sprider den själv detta skvaller, något som inte alls reflekteras över. Å andra sidan är berättelserna om kungaskandalerna, och om hur de behandlats i respektive medie-kontext, bokens huvudsakliga behållning.

Andreas Häger

Vädernärken i naturvetenskaplig och folklig belysning

Den nyss avlidne etnologen Gösta Arvastson lärde sig redan i ungdomen att segelflyga, och då var meteorologiskt kunnande en förutsättning för att lyckas. Han blev fascinerad av lufthavets krafter och blev senare segelflyglärare och teorilärare i meteorologi.

Som emeritus från 2011 kunde Arvastson fördjupa sig inom meteorologi och fick en arbetsplats på Institutionen för geovetenskaper vid Uppsala universitet. 2012 gav han ut boken *Drömmar om lufthavet*, som bygger på dagböcker förda av en kvinnlig flygare på 1930-talet. I den här recenserade boken¹ har han fördjupat sig i meteorologins historia och i sin undersökning förenat naturvetenskap och humaniora. I den meteorologiska institutionens arkiv i Uppsala fanns den tidiga meteorologiska historien och allt material om det internationella meteorologiska samarbetet för att klassificera, kategorisera och namnge molnens formationer. Arvastson kunde använda sig av det rika arkiv- och bildmaterialet som var okatalogiserat. Det rör sig bland annat om ett stort antal brev, möteshandlingar och protokoll med tonvikt på senare delen av 1800-talet. Meteorologiprofessor Hugo Hildebrand Hildebrandssons självbiografi utgör också en viktig källa.

Särskilt intresse ägnar Arvastson åt en internationell konferens i Uppsala 1894 där världens ledande meteorologer deltog. Den arrangerades av Internationella meteorologiska kommittén, som hade bildats i Wien 1873. Speciella kameror hade konstruerats för att fotografera molnens höjder och rörelser. Även ballongsonder sändes upp och kunde nå höga höjder. En utställning med fotografier av moln från flera olika länder arrangerades. Hildebrandsson

1 Gösta Arvastson, *Molnspanare. En meteorologisk historia*. Universus Academic Press. Lund 2022. 259 s. Ill.

hade 1878 fått en nyinrättad professur i dynamisk meteorologi. Termen dynamisk anger att denna vetenskap studerade rörelser. Han presenterade boken *Wolken-Atlas* 1890.

En brännande fråga var att namnge de olika molnformationerna på latin. Vid konferensen 1894 kom man fram till namn på latin, och molnen ordnades i familjer med förebilder i Carl von Linnés klassificering av växter. Molnen indelades i höga, medelhöga och låga. Målet var att publicera en officiell molnatlas som utgavs 1896 vid en konferens i Paris. Då hade den nya vetenskapen meteorologi på allvar tagit form och blivit världsomfattande. 1896 proklamerades som det internationella molnåret.

Efter presentationen av den internationella konferensen i Uppsala 1894 vänder sig Arvastson bakåt i historien med tonvikt på 1800-talet. Han vill klarlägga framväxten av det nya vetenskapliga ämnet meteorologi, som tidigare var inlemmat i ämnet astronomi. Många nya optiska mätinstrument konstruerades under 1800-talet. Då gick det att avslöja fenomen som människan själv inte kunde uppfatta. I Uppsala uppfördes 1864 ett meteorologiskt instrumenthus vid sidan av det tidigare astronomiska observatoriet. Frågan för meteorologerna gällde inte bara det naturvetenskapliga studiet av molnen utan också hur den vetenskapliga traditionen mötte folkliga föreställningar om väderlek. Även bondepraktikan, som i Sverige är känd sedan tidigt 1600-tal och som utgör en astrologisk regelsamling, blev av intresse med tanke på att den var avsedd för bondens vardagsbruk.

Ett problem som diskuterades vid flera olika tillfällen var hur meteorologin skulle få pålitliga och skrivkunniga väderobservatörer både i Sverige och i hela den övriga världen. Många präster och lärare i Sverige blev observatörer med början på 1700-talet även om det då knappast fanns några mätinstrument att tillgå. Meteorologin var satt på undantag av de exakta vetenskaperna fysik och matematik. Meteorologerna var samtidigt tidigare ute än kulturforskare med att samla in folkliga talesätt och väderspådomar. På 1700-talet gav sig Linnélärjungen Pehr Kalm ut på landsbygden och ställde

frågor om vädermärken. Han fann bl.a. att vattenhöjden var ett sådant märke för dem som bodde vid havet. Själv tvivlade han dock på trovärdigheten i folkliga vädermärken. Han betecknade dem som ”gamla sägner” och ”skrock” (s. 93).

Under andra hälften av 1800-talet insamlades mer och mer material om väderuppgifter i arkiven, men det återstod att analysera och dra slutsatser av allt detta material. Frågan uppkom om vad ”observationsmassorna” skulle användas till. Det krävdes statistik som sträckte sig över längre tid och att observationerna var utförda på ett likvärdigt sätt. Först under 1800-talet kom observationerna som regel att äga rum vid bestämda klockslag tre gånger om dagen. Förebilden fanns i Parisobservatoriet som stod färdigt 1671. Ett samarbete inleddes med hushållningssällskapet i Sverige 1871. Då kunde ett par hundra frivilliga observatörer rekryteras på den svenska landsbygden.

Under senare delen av 1800-talet gav sig meteorologerna i Sverige, i likhet med vad som skedde internationellt, ut i bygderna och samlade in folkets berättelser om moln och väderstecken. En av meddelarna var den skånska folkminnesinsamlaren Eva Wigström, som på 1880-talet insamlade berättelser om folkliga väderstecken och skickade dem till professor Hildebrandsson i Uppsala. Dessa uppteckningar fanns som en bakgrund till molnens namn i hans klassificeringar i *Wolken-Atlas* 1890 och senare i den första officiella molnatlasen 1896. Arvastson skriver att för Hildebrandsson var kulturhistorien ett komplement till det kritiska tänkandet inom naturvetenskapen. Den muntliga traditionen öppnade andra perspektiv än den instrumentberoende vetenskapen. Hildebrandsson hade respekt för dem som berättade och betraktade inte de folkliga väderstecknen som skrock. Han var dock medveten om att de hade varierande kvalitet och representerade hela fältet från sanna, sanolika och missvisande.

Metoden att lägga ut väderinformation på synoptiska kartor, som var känd på kontinenten sedan 1840-talet, kom att bli mer och mer tillämpad. Kartorna, som innehöll väderinformationer i kortfat-

tad form som symboler, visade lufttryck, temperaturer, vindar och nederbörd. Med hjälp av dessa kartor utvecklade Hildebrandsson sina tankar om vindarnas ursprung som hade varit ett livligt diskussionsämne under lång tid. Kartorna visade hur vindarna underhölls av lågtrycken. Då blev det möjligt att göra väderprognoser men även att utfärda stormvarningar till nytta för sjömän, fiskare och bönder. Träffsäkerheten i prognoserna ökade betydligt under 1880-talet.

För mig som är uppväxt på en lantgård där väderleken och radi-
ons väderleksrapporter var grundläggande för allt arbetsliv, har det varit en särskild glädje att kunna ta del av Arvastsons grundliga historiska framställning både av utvecklingen i Sverige och runt om i världen. Han använder ett målande och medryckande språk som är lätt att ta till sig. Boken utgör ett föredömligt exempel på hur fruktbart det kan vara med en tvärvetenskaplig forskningsinriktning som omfattar både naturvetenskap och humaniora. Boken är rikt illustrerad främst med molnbilder från olika tider och länder. Den avslutas med ett utförligt person- och sakregister. Den borde bli ett standardverk för alla historiskt väder- och molnintresserade människor inför framtiden.

Anders Gustavsson, Oslo universitet